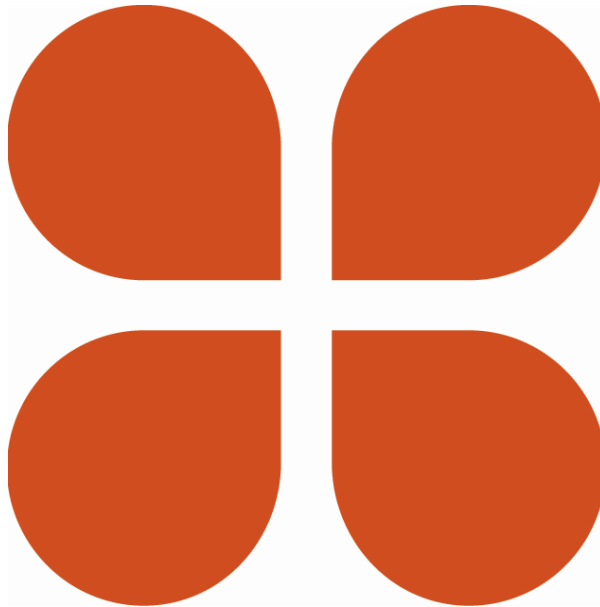

Intern rapport från Riksantikvarieämbetet

Fritt fram!

Utredning rörande policy för Riksantikvarieämbetets
informationsmängder

Texten skyddas enligt lag om upphovsrätt och tillhandahålls med licensen Creative Commons Erkännande 2.5 Sverige vars licensvillkor finns på <http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se/legalcode>.

Riksantikvarieämbetet / Johanna Berg 2010

RAÄ, Artillerigatan 33A, 621 38 Visby

www.raa.se

riksant@raa.se

Innehåll

1. Sammanfattning.....	4
2. Förord.....	6
3. Vägval & visioner.....	7
3.1 Varför ska vi tillgängliggöra kulturarvet?.....	10
3.2 Vad ska publiceras?.....	12
3.3 Vad är vinsten?.....	15
4. Policy för digitalpublicering	19
5. Vad kan hända?.....	21
5.1 Risk och konsekvens.....	21
5.1.1 Öppenhet ger skydd.....	23
5.2 Strategisk riskhantering	25
6. Vad säger lagen?.....	26
6.1 Räcker det inte med offentlighetsprincipen?.....	27
6.2 Personuppgiftslagen.....	27
6.3 Upphovsrättslagen.....	28
6.3.1 Ideell rätt.....	29
6.3.2 Kränkning av en bild.....	30
6.3.3 Bild eller verk?.....	31
6.3.4 Orfana material.....	32
6.3.5 Utslocknad upphovsrätt	34
6.3.6 Porträttbilder.....	35
6.3.7 Beställarpresumtion.....	35
6.3.8 Bilder på byggnader.....	36
6.3.9 Bilder på konst.....	37
6.3.10 Nya förutsättningar.....	37
6.3.11 Scanning och reprofotografering.....	38
6.3.12 Klassikerskydd.....	39
7. Riksantikvarieämbetets informationsmängder.....	40
7.1 Digitalt tillgängliga data.....	41
7.2 Analogt textmaterial.....	42
7.3 Fotografier.....	42
7.3.1 Bilder med utslocknad upphovsrätt.....	43

7.3.2 Bilder producerade av anställda.....	44
7.3.3 Bilder producerade av externa parter.....	44
7.3.4 Orfana bilder	48
7.4 Övriga bildkällor.....	49
8. Uppmärkning.....	50
8.1 Alla rättigheter reserverade.....	51
8.1.1 Avtalslösningar	51
8.2 Vissa rättigheter reserverade	52
8.3 Fria resurser.....	54
9. Förslag och ytterligare frågor	56
9.1 Förslag.....	56
9.2 Ytterligare frågor.....	56
10. Kontakter.....	59
11. Referenser.....	61

1. Sammanfattning

I förordet presenteras mycket kort uppdraget och dess avgränsningar.

Kapitel 3 tar upp de värden som finns i ett brett tillgängliggörande, och diskuterar även vad som bör prioriteras upp, eller eventuellt döljas, när material tillgängliggörs på webben. I avsnitt 3.3 redogörs för en del frågeställningar rörande vinsten med försäljning respektive fritt tillgängliggörande.

Kapitel 4 skisserar i elva punkter en policy för intern hantering av Riksantikvarieämbetets informationsmängder inför digitalisering och tillgängliggörande.

I kapitel 5 görs ett försök till riskanalys och i avsnitt 5.2 diskuteras strategisk riskhantering. Kapitel 6 tar upp några återkommande frågor kring lagstiftningen, framför allt på upphovsrättsområdet, och pekar på det utrymme som finns att agera användarvänligt utan att komma i konflikt med lagen.

I kapitel 7 finns en genomgång av de informationsmängder Riksantikvarieämbetet förvaltar och deras olika status i upphovsrättsligt hänseende. Kapitel 8 går igenom de licens- och märkningssystem som kan vara aktuella för materialet och kapitel 9, slutligen, formulerar förslag och summerar upp några frågor som kan behöva utredas vidare.

2. Förord

Projektets mål har varit att med användaren i centrum och tydligt fokus på tillgänglighet och användbarhet "ta fram en policy kring informationsanvändning som är förankrad inom Riksantikvarieämbetet".¹ I det följande diskuteras i huvudsak distribution, men det är viktigt att minnas att den tekniska utvecklingen gör det allt svårare att skilja ut denna från produktion och användning (konsumtion).

I projektet har *inte* ingått att ta ställning till digitaliseringen som sådan (överföring av analogt material till digital form), prioritering av material för digitalisering, tekniska standarder eller långsiktigt digitalt bevarande. Eftersom jag inte är jurist har stödet från Emma Grimlund, Riksantikvarieämbetets verksjurist, varit en absolut förutsättning för att klara uppdraget. Textens ämne är Riksantikvarieämbetet och många andra kolleger inom myndigheten har också bidragit med kunskap och erfarenheter. Jag har under arbetet tagit hjälp av experter även på andra håll i kulturarvssektorn (se lista nedan i avsnitt 10). Särskilt vill jag tacka professor Eva Hemmungs-Wirtén, fil dr Mathias Klang och jur dr Marianne Dahlén samt forskningschefen på Kungl. Biblioteket, docent Pelle Snickars, som läst och lämnat värdefulla synpunkter på rapporten i slutversion. Många flera har generöst delat med sig av sina perspektiv och idéer och det är min förhoppning att de också i någon mån kommer att kunna ha glädje av resultatet.

Johanna Berg

Visby och Stockholm, 2010-06-30

¹ Uppdragsbeskrivning; Projekt policy informationsmängder 20090827

3. Vägval & visioner

Riksantikvarieämbetet - liksom alla andra offentligfinansierade arkiv, bibliotek och museer - vårdar delar av kulturarvet på medborgarnas uppdrag. Det yttersta målet med myndighetens verksamhet är att vara pådrivande och samlande i kulturarvsarbetet och verka för att kulturmiljön bevaras och brukas på bästa sätt. Centralt för att nå detta är att främja allas förståelse för, delaktighet i och ansvarstagande för kulturmiljön. Att sprida information om kulturarvet är i det perspektivet det bästa sättet att stödja Riksantikvarieämbetets övergripande verksamhetsmål.

Vid sina besöksmål, på informationsskyltar och i vägledning sprider myndigheten sedan länge bearbetade data och historisk kunskap till allmänheten. Även den omfattande publiceringen av kataloger, monografier och andra trycksaker kommunicerar Riksantikvarieämbetets vedertagna och vetenskapligt underbyggda berättelser om historien och kulturlandskapet. Det nya i dagens situation är att myndigheten i ökande utsträckning också ger tillgång till råa källdata via webben. Allmänhetens intresse är stort och de digitala verktygen har skapat helt nya förutsättningar för arbetet.

Riksantikvarieämbetets öppna register över bebyggelse- och fornminnesdata (BBR och FMIS) är till stor nytta för professionella användare inom t ex länsstyrelser, skogsbolag och stadsplanekontor, men dessa källor är också – i högre grad än den medierade informationen - öppna för andra användares egna tolkningar och kunskapsprocesser. De kan ge t ex skol elever, hembygdsforskare och bildkonstnärer unika möjligheter att följa sina intresselinjer och bygga en egen förståelse för materialets olika kvaliteter. Den bild som är "vacker" för någon kan för en annan vara ett belägg, ett källkritiskt exempel eller ett råmaterial för nya bilder. Alla dessa användningar kan existera parallellt och ingen utesluter de andra. Den ursprungliga runstenen (eller fotografiet där den avbildas) blir inte förstörd om någon plockar upp drakslingan, gör en mönsterrapport av den och screentrycker tyg till ballerinakjolar.

Källdatat bör tåla även vad som av experterna uppfattas som en grundlös uttolkning; som att det historiska Birka låg i Kalmar. Allt finns ju kvar. Både rådatat och de vedertagna uttolkningarna är öppet tillgängliga för alla, och med persistenta (beständiga) länkar går det att hitta tillbaka till alla original. Dessa olika sätt att kommunicera (med källdata eller syntetiserade historier) står inte heller i konflikt med varandra. De ska ses som komplementära strategier i mötet med de skiftande behov som finns hos olika användare och förmedlare/tjänsteutvecklare. Riksantikvarieämbetet bör därför överväga möjligheten att lägga så lite användarrestriktioner som möjligt på sina kulturarvsdata, inklusive de fotografier som finns i myndig-

hetens omfattande arkiv. Naturligtvis måste hänsyn tas till de juridiska regelverken, men vad som framför allt krävs är ett värderingsbaserat ställningstagande. En öppen linje är emellertid vad som skulle stämma bäst med myndighetens förordning och internt formulerade värdegrund baserad på samverkan, öppenhet och professionalism.² En öppen hållning är i linje med e-delegationens förväntningar och presenterar utåt Riksantikvarieämbetet som den modernaste av statliga verksamheter. Myndigheten landar mitt i nuet och den egna verksamheten – liksom hela kulturarvssektorn - blir angelägen för fler.

I ett internationellt perspektiv möter tillgänglighetsperspektiven – och därmed även upphovsrättsfrågan - ett kraftigt ökande intresse inom kulturarvssektorn. Arbetet inom Europeana driver på diskussionen om användning och återanvändning av tillgängliggjord information.³ Genom Riksantikvarieämbetets arbete har Sverige chansen att bli synligt som en stark företrädare i en internationell utvecklingsprocess där många stora och välrenommerade institutioner idag söker sig fram och prövar nya vägar.⁴ Att materialet i svenska arkiv öppnas för intresserade i andra länder är, i ett större perspektiv, viktigt för att bredda mångfalden och balansera den ojämförliga amerikanska dominansen på webben.⁵ Särskilt betydelsefullt kan detta tänkas vara för dels de efterkommande till svenska emigranter på olika kontinenter, dels forskare m fl i de europeiska länder som drabbades så hårt av 1900-talets krig att varje fragment av historiska data är av betydelse.⁶

Enligt den europeiska expertgrupp som under 2009 arbetat fram Europeana Public Domain Charter har kulturarvsinstitutionerna i kraft av sitt samhällsuppdrag för bevarande också ett särskilt ansvar när det gäller att tillgängliggöra materialet för alla medborgare.⁷ I digitaliseringsbarndom utgick arbetet i allmänhet ifrån interna bevarandebehov, men med ett allt starkare användarfokus öppnas idag nya möjligheter för institutionerna att spela en aktiv roll för kunskaps- och kulturproduktion i ett vidare samhällligt perspektiv.⁸

Det finns också en e-förvaltningsvinkel på tillgängliggörandet. Riksantikvarieämbetets professionella samarbetsparter inom offentlig förvaltning och näringsliv har idag mer effektiv direkt tillgång till korrekta och exakta data, än de hade före 2003. Detta effektiviserar den statliga förvaltningen, och ligger helt i linje med de krav på öppenhet som formuleras allt

² Förordning (2007:1184) med instruktion för Riksantikvarieämbetet

³ Europeana är ett projekt och en portal som vill erbjuda öppen och gränsöverskridande tillgång till Europas kulturarv, se www.europeana.eu

⁴ Exempelvis National Portrait Gallery och National Archives i Storbritannien, Eastman House och Library of Congress i USA samt Powerhouse Museum i Australien

⁵ Samtal med Anna Dahlgren 20091019

⁶ Samtal med Anna Boman 20091009, resp Anna Dahlgren 20091019

⁷ The Europeana Public Domain Charter

⁸ Hoom, s13

tydligare även i andra länder.⁹ Kultur som politikområde sägs ibland i dessa diskussioner utgöra den "mjuka" delen av statsapparaten och därför vara en särskilt lämplig miljö för utveckling och experiment med nya lösningar.¹⁰

Erfarenheter från Powerhouse museum i Sydney visar att allmänheten i stort sett har dålig kunskap om institutionens samlingar, och då är det ändå Australiens största och mest kända museum. Bara fyra procent av materialet kan visas i utställningarna och publiken är i allmänhet helt omedveten om att det finns mer. De vet varken vad magasin och arkiv innehåller, eller hur det skulle kunna användas. Av detta följer att det inte är så meningsfullt att fråga medborgarna om datat ska öppnas. Däremot kan institutioner och myndigheter genom att påbörja en process väcka nya frågor, ge nya svar och skapa underlag för intensifierat engagemang, tjänsteutveckling och nya näringar etc.¹¹

De problem som tas upp i den inomprofessionella diskussionen om öppen spridning av kulturarvsdata rör i hög utsträckning föreställda eller hypotetiska hinder (se vidare avsnitt 3 nedan). I realiteten är det få i sektorn som kan redovisa faktiska erfarenheter av kriser och katastrofer. Det kan i och för sig tänkas bero på en mycket försiktig praxis, men det finns ändå exempel på djärvare strategier. Och dessa har visat sig framgångsrika.

Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens bibliotek har webbpublicerat samtliga utgåvor av tidskriften *Fornvännen*. I första numret (1906) medverkar ett femtontal skribenter och längre fram under 1900-talet är texterna ofta illustrerade med teckningar och fotografier. Även om det i hög utsträckning är samma författare som återkommer i de olika årgångarna måste det vara flera tusen personer som bidragit under seklets lopp. Redaktionen klarerar löpande upphovsrätten med nutida skribenter men har inte vidtagit några särskilda åtgärder rörande det äldre materialet. Med hänvisning till citaträtten och en allmän *disclaimer* på webbplatsen¹² har hela materialet lagts upp i faksimil. Sedan 2006 då alla artiklarna blev öppettillgängliga på webben har enligt uppgift en (1) person hört av sig och varit missnöjd med saken.¹³ På plussidan måste sägas att materialet blivit mer tillgängligt och användbart

⁹ Samtal med Seb Chan, 20091023. Jfr Storbritannien som i januari 2010 öppnat upp "data for reuse", se www.data.gov.uk, och Australien där utredningskommittén för Government 2.0 i december 2009 lämnade förslag på ändringar i upphovsrättslagen och i princip fri tillgång till offentligt genererade data, se <http://gov2.net.au>

¹⁰ Samtal med Seb Chan 20091023

¹¹ Seb Chan, på seminariet Sociala medier, bättre sent än aldrig

¹² *Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av respektive författare och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.*

¹³ Samtal med Gun Larsson och Annika Eriksson 20091009. Jämför även Nordiska museets årsbok *Fataburen 1906-1935* som är digitaliserad genom Projekt Runeberg (utan individuell klarering av artiklarna).

än någonsin och att den äldre forskningens rön nu snabbt och lätt kan bearbetas vidare av nya generationer forskare.

Ett annat exempel är "Tidens tand – förebyggande konservering" (först utgiven i tryck 1999), som Riksantikvarieämbetet planerar att publicera digitalt under innevarande år. I det fallet har kontakt tagits med inblandade skribenter som fått viss tid på sig att meddela eventuella invändningar mot en nypublicering (utan ersättning). De flesta har ställt sig positiva. För det fall några av författarna föredrar det kommer deras bidrag att skuggas i publikationen och sannolikt förses med en text i stil med "Av upphovsrättsliga skäl kan vi tyvärr inte tillgängliggöra kapitlet om xxx i denna form. Vi hänvisar dig till biblioteket."

3.1 Varför ska vi tillgängliggöra kulturarvet?

Riksantikvarieämbetet arbetar på uppdrag av medborgarna. Kulturarvet tillhör dem och det är de som betalar för att skydda och vårda det. Genom att använda och sprida det material som finns i arkiven visar myndigheten respekt för både upphovsmännen, användarna och det arbete som internt lagts ned på att ordna och bevara information och kunskap för eftervärlden. Genom en bredare webbpublicering kan upphovsmännen också bli mer synliga och få den uppskattning de förtjänar. *Broader access is also in the interest of rights holders.*¹⁴

När ett material väl digitaliserats kan det bli tillgängligt för många, till mycket marginella extra kostnader. Resurser, som tidigare var kända och använda av få, kan nu erbjudas praktiskt taget alla Internetanvändare i hela världen. I jämförelse med andra metoder för (analogt, fysiskt) tillgängliggörande framstår bred webbpublicering därför som ett attraktivt alternativ. Denna utveckling möts ibland av oro för att det resurskrävande arbetet bakom tillgängliggörandet ska glömmas bort, och att statsmakterna kanske i framtiden blir ovilliga att betala bevarande av originalen – allt finns ju redan gratis på nätet! Å andra sidan kan materialet genom bredare tillgänglighet uppfattas som relevant för oändligt många fler användare, och det i sin tur gör det förhoppningsvis mer angeläget för huvudmännen att stödja.

Ett brett tillgängliggjort kulturarv ger alla användare direkt – och/eller indirekt – tillgång till lärande och upplevelser. Det kan ge oss nya perspektiv på vår plats i tid och rum. I sektorn finns en del farhågor kring hur användarna kommer att klara sig utan expertinstitutionens vägledning på webben, se nedan avsnitt 5.1. Men det finns också åtskilliga exempel på hur öppenhet och dialog med användarna kan bidra till att kvalitetssäkra metadata och höja informationsvärdet för i synnerhet fotografi. Som ett exempel kan nämnas att Riksantikvarieämbetet genom sina kontakter med Flickr:s användare bl a kunnat korrigera felaktiga uppgifter om avbildade personer och miljöer. Till detta kommer att tidigare anonyma platser och

¹⁴ Hoorn, s14

byggnader på Carl Curmans norska och tyska bilder kunnat fixeras geografiskt genom upplysningar från Flickr-användare.¹⁵ Det har naturligtvis hänt förr, men den ökade exponeringen och enkla ingången gör det lättare för användare att snabbt reagera på utlagt material. Genom denna process blir metadatat stegvis mer korrekt vilket stärker Riksantikvarieämbetets trovärdighet, demonstrerar ett respektfullt förhållningssätt mot upphovsmannen och dennes arbete, och även tar användaren på allvar som en person som förtjänar det bästa möjliga. Genom Flickr:s öppna taggningssystem blir fotografierna dessutom allt lättare att hitta för användare som letar efter specifika motiv, platser, personer eller andra detaljer i bilderna.

Med mer material öppet tillgängligt kan man emotse en större efterfrågan på Riksantikvarieämbetets expertkunskap. Även om myndigheten inte som förr vill hävda sin auktoritativa "Sanning" är det viktigt att kunna möta användarnas förväntningar på expertis. Ett ofta formulerat krav är att det måste synas vem som är avsändare för givna uppgifter. De flesta kan bedöma skillnaden i trovärdighet mellan en signatur som "Dreamchock" och en namngiven byggnadsantikvarie på Riksantikvarieämbetet, men saknas namn på avsändaren helt blir det svårt.¹⁶ Vidare finns bland många användare ett ökande intresse för att lätt hitta vetenskapligt verifierade tolkningar av historiska företeelser, ordlistor, begreppsdefinitioner etc. Sådana resurser kan på ett värdefullt sätt komplettera de råa datamängderna och öka deras användbarhet.

Lärare, journalister och andra viktiga förmedlare av information behöver - liksom entreprenörer inom t ex kultur, turism och IT-utveckling - tillgång till fria data av hög kvalitet. Den internationella trenden går emot att i allt högre utsträckning använda sådana data i nya kunskaps sammanhang, och externa aktörer får själva göra de urval och sammankopplingar som är relevanta utifrån bl a målgrupps specifika behov.¹⁷ Mash-up-produktioner och oberoende applikationsutveckling bör därför välkomnas även då den har kommersiella förtecken, bl a eftersom det kan vara ett sätt att främja regional utveckling och entreprenörskap. Eftersom Riksantikvarieämbetet ger utrymme för kommersiell vidareanvändning av övriga resurser (fysiska platser t ex) är det svårt att se varför man skulle göra annorlunda med de digitala.¹⁸ Så länge kulturarvet inte låses in finns det ju på webben plats för många parallella användningar och berättelser, och det är svårt att se någon anledning att spärra visst nyttjande.

¹⁵ Se t ex den okända plats som visade sig vara Königstrasse i Hannover, http://www.flickr.com/photos/swedish_heritage_board/3575094657/in/set-72157615103573638/

¹⁶ Jfr Powerhouse museum i Sydney som alltid anger både namn, titel och institution.

¹⁷ Se vidare t ex Digging into Data Challenge, www.diggingintodata.org, och Mash-up Camp, www.mashupcamp.com

¹⁸ Samtal med Birgitta Elfström 20091102

Den stora mängd material som kan tillgängliggöras digitalt är i sig ett eget värde eftersom den kan synliggöra hittills upptäckta mönster och avvikelser (*data mining*), och öppna för nya forskningsingångar och tvärvetenskapliga perspektiv. Bortglömt material kan återupptäckas, bli spännande på nytt och även väcka nytt intresse för avbildade personer, miljöer och händelser. Med en generös publiceringshållning ges forskarsamhället enklare tillgång till stora mängder rådata att använda som källmaterial eller bearbeta i akademiska studier. Gamla resurser blir aktuella på nytt. Det gör det lättare för nya generationer forskare att orientera i materialet och skapar goda förutsättningar för källkritisk kvalitetssäkring. Genom att göra materialet fritt tillgängligt ökar myndigheten dessutom sannolikheten att användare av alla slag väljer (och anger) de bästa källorna.

Sammanfattningsvis är tillgängliggörandet kostnadseffektivt och i linje med myndighetens mål. Det är av godo för kunskapsförsörjningen, för forskarsamhället, för dem som medierar (kulturarvs)information och för medborgarna. Den kvarstående frågan kanske borde formuleras som; Varför skulle vi *inte* tillgängliggöra kulturarvet?

Kulturarvet som sådant kan möta ökat intresse genom ökad tillgänglighet. Med motstridiga tolkningar, skarp kritik och diskussion i öppna fora framstår det som mer relevant för flera människor och utsikterna ökar att det på bästa sätt försvaras, brukas och bevaras. Riksantikvarieämbetet var tidigt ute med sin publika bildportal Kulturmiljöbild (KMB, dec 2000). Kulturmiljöportalsprogrammet lade en god grund för det fortsatta arbetet och datat i BBR och FMIS har varit öppet tillgängligt på webben sedan 2001 respektive 2006. Erfarenheterna visar att det finns ett stort intresse för materialet och att dessa satsningar i huvudsak tagits väl emot av användarna. De högprofilerade initiativ som tagits på senare år – Flickr Commons-projektet, K-samsök, Kringla och Platsr – har ytterligare spätt på den förväntan som finns på myndigheten som banbrytande på området kulturarvsinformation. Få problem har uppstått kring rättighetsfrågor eller annat, och det kan nu vara dags att gå vidare.

3.2 Vad ska publiceras?

Avsikten med detta underlag har varit att överkomma (upplevda) hinder och i högsta möjliga utsträckning säkra fria händer för myndigheten som informationsförvaltare att självständigt avgöra frågan om webbpublicering. Det betyder inte att allt måste ut. Myndigheten kan fortfarande undanta eller dölja information och material som bedöms olämpligt att offentliggöra, men det är viktigt att ett sådant beslut i så fall fattas på väl övervägda, professionella och explicit uttalade grunder.

Bland det som av olika anledningar kan finnas skäl att undanta från publicering finns t ex material som är etiskt känsligt eller fysiskt utsatt, se vidare avsnitt 5.1.1. Riksantikvarieäm-

betet säljer inte nytagna interiörbilder från Drottningholms slott¹⁹ och det kan möjligen finnas liknande personskyddsskäl att avstå från att sprida detaljerad kännedom om vissa andra miljöer, som Sagerska huset eller Ulriksdals slott. KMB döljer i den öppna applikationen i princip alla bilder på kyrkliga inventarier. I FMIS döljs generellt personuppgifter samt vissa geografiska data om offerplatser och depåfynd.²⁰ När det gäller BBR har ett stift (Skara) i inledningskedet bedömt det som alltför riskfyllt att publicera fullständig information om sina kyrkor, men där har man idag omprövat sin hållning. Militära skyddsområden har alltid hanterats i särskild ordning, men försvarsintresset kräver idag allt mindre hänsyn.²¹ De känsligaste anläggningarna lämnar Fortifikationsverket inga data på, och den fotograf som stått för huvuddelen av senare tiders flygfotografering hade personlig delegation från försvaret att på egen hand bedöma behovet av sekretess.²² Alla dessa exempel bör dock ses som undantag i ett arbete där det normala är öppenhet.

Att göra ett positivt urval av vissa data för publicering är dock nödvändigt, inte minst då resurserna är begränsade. Besluten bör baseras på kvalitet, representativitet, publik relevans eller andra explicita kriterier. Goda skäl för prioriterad överföring till digitalt format kan också vara bevarande, forskningsbehov eller bristande praktisk tillgänglighet till det analoga materialet.²³ Utan att bli alltför publikfriande kan man också väga in ett visst mått av marknadsföring i urvalen, det är t ex väl känt att bilder drar webbtrafik.²⁴ Amerikanska Library of Congress valde mycket medvetet fotografi när de ville undersöka de nya möjligheterna inom social media. Deras stora fotosamling skulle kunna kvalitetshöjas i dialog med användarna, men det fanns också andra skäl. Att biblioteket nådde sitt primära mål – ökad allmän kännedom om samlingen – berodde delvis på att;

*Photographs have the advantage of being interesting to a wide variety of audiences who can potentially add useful information. They can be appreciated on many different levels regardless of a viewer's native language or expertise and can be quickly absorbed at a basic level without an extended time investment.*²⁵

Det är viktigt att material inte digitaliseras och webbpubliceras *ad hoc*, eftersom det då lätt blir obegripligt för användarna varför helhetsbilden ser ut som den gör. Utan formulerade riktlinjer finns också en risk att urvalen kommer att styras helt av oro för att göra fel. Strävan

¹⁹ Samtal med Anna Boman 20091009

²⁰ Samtal med Malin Blomqvist 20090917, diskussioner förs vidare om att efter individuell riskbedömning dölja ett mindre antal särskilt utsatta fyndplatser.

²¹ Samtal med Bengt A Lundberg 20091019, resp Karin Sterner 20090916

²² Samtal med Lars Kennerstedt 20090925, resp Bengt A Lundberg 20091019

²³ Jfr Kulturministeriet i Danmark, s9f

²⁴ Seb Chan, på seminariet Sociala medier – bättre sent än aldrig

²⁵ Springer & Dulabahn et al, s2

att hålla sig på rätt sida om upphovsrättslagen kan t ex leda till att institutionerna lägger stora resurser på material som mycket få intresserar sig för. Det finns enligt uppgift nationalbibliotek i Europa som i stort sett *endast* digitaliserar utslöcknat material.²⁶ *The resources are not there to do large scale copyright checks of collections so they get de-prioritised where they could potentially be useful*, som en brittisk kollega uttrycker det.²⁷ Tyvärr bidrar en sådan hållning till det 1900-talets svarta hål som tenderar att osynliggöra stora delar av den moderna europeiska historien på webben.²⁸ Dessutom blir nyttan mindre per insatt krona än om insatser kunde prioriteras fritt efter intresse och publik relevans. Risken finns att stora resurser läggs på att överföra material som sedan blir lite använt.

Australiensiska Powerhouse museum kan tjäna som exempel på ett mer strategiskt förhållningssätt. Där digitaliseras löpande det material som tas fram för forskning eller utställningsproduktioner, samt allt som rör den så kallade A-kollektionen (elitsamlingen). Parallellt med detta löper en *on-demand*-digitalisering som betalas av externa parter med särskilt intresse för t ex en viss damhatt eller fastighet. Dessa får bekosta arbetsinsatsen och de digitala filerna införlivas genast med det öppna arkivet – så går inga resurser till spillo och inget arbete behöver göras om. En annan linje i museets arbete är vad som beskrivs som *”paving the cow path”*. Bra webbstatistik ger god insikt i hur användarna använder samlingsinformationen och vilka objekt som är mest populära eller efterfrågade. Det gör det lättare att möta allmänhetens överraskande intressen och utveckla nya teman etc.²⁹

Ett viktigt dilemma att väga in i diskussionen är frågan om exklusiva urval eller breddpublicering. En fördjupad målgruppsdiskussion behövs alltid.³⁰ En del kolleger hävdar att Riksantikvarieämbetet bara bör publicera material med hög kvalitet, god metadata och professionell bildbearbetning/scanning etc, men ur bl a forskarperspektiv kan det se annorlunda ut.³¹ Högst sannolikt är det många användare (den så kallade allmänheten) som är intresserade av mindre segment bearbetade eller utvalda data. Ett mycket mindre antal användare (de så kallade forskarna) söker däremot stora mängder osovrade data. De vill ha hela kategorier material utan filtrering eller liknande, och är mindre intresserade av att ta del av myndighetens urval, tolkningar och kontextualisering. Eventuella urval måste då motiveras med tydliga kriterier så att forskaren själv kan ta ställning till möjlig bias i källvärde etc. Eftersom

²⁶ Collections Trust et al, s23 resp 57, samt uppgift från deltagare vid COUNTER-seminariet

²⁷ Collections Trust et al, s53

²⁸ Collections Trust et al, s7 resp s25; *It's a bit absurd that schoolchildren can do lots of project work on the First World War because most of that is out of copyright, but they can't do anything on the Second World War because it's all locked up in copyright*. Rörande det svarta hålet, se även Boyle

²⁹ Seb Chan, på seminariet Sociala medier – bättre sent än aldrig

³⁰ Samtal med Anna Dahlgren 20091019

³¹ Jfr t ex Library of Congress som lagt ut hela bildsamlingen från Farm Security Office (177 000 foton) och KB där forskarna, trots att de ses som den primära målgruppen, inte har möjlighet att själva göra urval av bilder utan enligt uppgift måste förmedla sina behov och önskemål till personalen som sedan plockar fram materialet.

det inte kan uteslutas att överföringen till digital form påverkar materialet är det dessutom viktigt att åtminstone forskarna fortsatt kan garanteras fysisk tillgång även till original och källdata i analoga arkiv.³²

Båda dessa intressen (bredd och spets) blir viktiga att tillgodose i Riksantikvarieämbetets arbete med underlag för en nationell digitaliseringsplan. Det blir enklare att balansera om man kan hålla isär grunddigitalisering och applikationsutveckling, men saken är inte okontroversiell. När Getty Foundation i samarbete med Google lade ut bildarkivet efter Life Magazine 2008 fick de kritik för just den osvrade mängden och i viss mån bristen på metadata. Bildbyrån Magnums VD Julien Frydman sade sig t ex inte ha något emot fotografiets demokratisering, "men här saknas urval och en historisk bearbetning".³³

3.3 Vad är vinsten?

Riksantikvarieämbetet har idag en stor mängd bilder öppet tillgängliga i lågupplöst format via Kulturmiljöbild (KMB). Den som vill ha bilder av högre teknisk kvalitet får vända sig till Arkiv & bildenheten och köpa en kopia. Prissättningen varierar efter format mm och följer en komplicerad lista med över tvåhundra olika prisalternativ (beroende på upplaga, storlek, placering etc), utöver en enklare lista för privat/ideell användning. Den som hittar en intressant bild kan gå vidare genom att:

- Använda den lilla/lågupplösta bilden direkt från KMB, vilket betyder att små/lågupplösta bilder ur Riksantikvarieämbetets arkiv kan komma att cirkulera på nätet.
- Avstå från att använda bilden överhuvudtaget om det verkar för dyrt eller krångligt, vilket innebär att värdefullt historiskt material förblir okänt och outnyttjat.³⁴
- Kontakta Riksantikvarieämbetet för ett inköp, vilket innebär att någon på myndigheten tar emot förfrågan, tar fram och scannar/kopierar bilden, skickar den till beställaren (digitalt eller via post), fakturerar och eventuellt påminner om betalningen samt tar emot och konterar pengarna när de kommer in.

Riksantikvarieämbetets totala intäkt på bildförsäljningen är enligt uppgift omkring 283 000 kronor varav ca 60 000 bekostas av andra offentliga organisationer (kommuner, statliga museer och andra myndigheter m fl).³⁵ Det är ingen föraktlig summa, men den bör vägas mot dels de resurser som går åt i processen, dels de utvecklingsvinster – för enheten, myndig-

³² Samtal med Anna Dahlgren 20091019

³³ Hartig

³⁴ Magnus Bergsten, redaktionschef på Historiska media, Sveriges största inköpare av historisk och dokumentär bild, vid seminarium om Historisk bildbyrå

³⁵ Rose-Marie Bjuhr, mail (siffror från 2008)

heten, informationssamhället – som också står på spel. Riksantikvarieämbetet har, till skillnad från t ex Lantmäteriet och Riksarkivet, inte något explicit intäktskrav från sin huvudman och det finns kolleger som ifrågasätter om det över huvud taget är tillåtet att ta betalt för materialet.

Starka röster gör vidare gällande att inläsningen av offentliga data hämmar den samhälls-ekonomiska utvecklingen.³⁶ Regeringens e-delegation vill t ex att myndigheterna ställer sina data till fritt förfogande för medborgarna, och den har stöd i det så kallade PSI-direktivet.³⁷ Hur många användningar blir *inte* av därför att presumtiva användare ger upp inför avgifterna, avtalen, tidsutdräkten och begränsningen i användarfrihet?

Andra viktiga frågor att ta ställning till är:

- Varför vill Riksantikvarieämbetet sälja fotografi? På vilket sätt är det förenligt med myndighetens uppdrag? Och vad i materialet är i så fall (mest) säljbart/säljvärt?
- Vilka bilder är det som säljs? Samma motiv igen och igen? Eller ett stort antal unika bildnummer? Ur vilka upphovsrättsliga statuskategorier (se nedan avsnitt 7) hämtas dessa (mest) sålda bilder (oftast)?
- Vad används materialet till? Köps det för personligt bruk, forskning, utbildning, reklam?
- Vilka är det som köper? Kommersiella eller redaktionella användare? Privata eller offentliga aktörer? Vilka köpare är det som står för de stora intäkterna?

En central fråga är också hur Riksantikvarieämbetet vill utnyttja sina personalresurser. Är det rationellt att högt kvalificerade tjänstemän ägnar sin tid åt administrativa sysslor, kundkontakter och fakturering eller skulle de på andra sätt kunna bidra till en kunskapsintensiv verksamhet i medborgarnas tjänst?

Öppen CC-licensiering (se nedan avsnitt 8.2) för vissa delar av materialet (i icke-kommerciella sammanhang t ex) skulle kunna minska den administrativa bördan på Riksantikvarieämbetet.³⁸ Samtidigt kan den genom att underlätta ökad användning skapa bättre ekonomisk, social och kulturell utväxling på nedlagda resurser. Eftersom material under CC inte kräver förhandstillstånd av rättighetshavaren kan det friare inspirera och ligga till grund för många olika sorters användning.³⁹ En jämförelse kan göras med de audiovisuella arkiven

³⁶ Krantz, jfr Creative Commons, s13 & s79f.

³⁷ Peter Krantz, på seminariet Digitaliserad kultur för alla 20100213, samt Europaparlamentets och rådets direktiv om vidareutnyttjande av information från den offentliga sektorn 2003/98/EG (20031117)

³⁸ Jfr Bodin, s10

³⁹ Hoorn, s14

som, sedan mitten på 90-talet, mötts av ett generellt ökande kommersiellt intresse. Detta tilltagande intresse bedöms helt bero på de ständigt vidgade möjligheterna att återanvända materialet. Nya distributionsformer förvandlar äldre produktioner till *multi-usable media-assets* definierade som *content + the right to use it* och värdet beror helt av användbarheten.⁴⁰ Material som inte kan användas (fritt) förlorar på motsvarande sätt i intresse.

Internationella erfarenheter visar också att det kan gå att hitta alternativa finansieringsmodeller, t ex genom länkning till en sponsor som bekostat digitalisering. Förvaltare kan på särskild webbplats tydliggöra vad som är tillåtet och därmed underlätta och främja ansvarsfullt bruk och återbruk av materialet, inklusive försäljning.⁴¹ Ökad tillgänglighet tycks också generera ökat intresse för köp. När Powerhouse museum lade ut sin Tyrrellsamling på Flickr Commons räknade man med ett visst bortfall på intäktssidan. Men effekten var snarare något ökad försäljning generellt, och oförändrade intäkter för Tyrrellmaterialet. Det verkar som om sambandet är antingen helt neutralt eller potentiellt positivt. Å andra sidan menar museets företrädare att försäljningsintäkten utgör en så liten andel av museets totala omsättning att den är i det närmaste helt försumbar. Vinsterna med publicering - i form av bättre tillgänglighet, förankring i lokalsamhället, trovärdighet, delaktighet, engagemang och ny information om samlingen och relaterade material – bedöms överväga totalt.⁴²

När den privata amerikanska filmsamlingen Prelinger Archive publicerades i god webbkvalitet (med CC-licens) ledde det till en direkt ökning av försäljningsintäkterna. Som samlaren själv, mr Rick Prelinger, sa i en intervju redan 2002:

*You know, these images don't get used up. They don't get yellow around the edges. They don't become less valuable from being shown and repeated. Ubiquity equals value. That's how I think you can make money by giving things away.*⁴³

Avslutningsvis kan nämnas att Riksantikvarieämbetet högst sannolikt kommer att fortsatt förvalta en del arkivmaterial som är upphovsrättsligt hävdad av rättighetshavare med anspråk på ersättning. Om myndigheten vill fortsätta att sälja dessa bilder skulle det kanske vara en ekonomiskt fördelaktig lösning att vända sig till någon av de större kommersiella bildbyråer som erbjuder kulturarvsinstitutionerna goda villkor i icke-exklusiva avtal (IBL Bildbyrå eller Scanpix). En sådan lösning skulle kunna ge ett genuint plusvärde i form av mer effektiv (professionell och kommersiell) hantering, potentiellt större försäljning på en global marknad samt ökade intäkter utan motsvarande ökade utgifter. Goda erfarenheter av en sådan lösning finns på bl a Malmö museer m fl skånska institutioner som sedan 2004

⁴⁰ Hoorn, s25

⁴¹ Hoorn, s64f

⁴² Bray. För ytterligare information om samlingen, se <http://www.powerhousemuseum.com/tyrrell>

⁴³ Wright, s15. Själva arkivet finns på <http://www.archive.org/details/prelinger>

samarbetar med IBL, och det är fullt möjligt att sluta ett tidsbegränsat avtal för att pilottesta modellen.

4. Policy för digitalpublicering

Riksantikvarieämbetet arbetar målmedvetet, och med full respekt för upphovsrätten, för att tillgängliggöra så mycket som möjligt av den information som myndigheten förvaltar. Den information som tillgängliggörs skall vara klarerad enligt de lagar och regelverk som styr spridning och användning av digital information. Det innebär att Riksantikvarieämbetet:⁴⁴

1. respekterar upphovsmannens ideella rättigheter. Dennes namn anges alltid. Är upphovsmannens identitet obekant anges detta med "Fotograf: okänd". Myndigheten betraktar det som god sed att följa denna grundregel även för äldre material med utslocknade rättigheter.
2. alltid anger tydligt om bilder publiceras i bearbetat skick, t ex beskurna, retuscherade eller förstorade. Myndigheten betraktar det som god sed att följa denna grundregel även för äldre material med utslocknade rättigheter.
3. respekterar de ekonomiska rättigheterna. Allt material märks tydligt med licens/ upphovsrättslig status, och publiceras under explicita användarvillkor.
4. webbpublicerar sitt material med beständiga länkar och eftersträvar en injicering av grundläggande metadata i själva datafilerna.
5. erbjuder enkla kontaktvägar för den som eventuellt har synpunkter eller invändningar rörande myndighetens bildpublicering. Nätet är alltid öppet och därför är myndighetens kanaler alltid tillgängliga och kan garantera en snabb reaktion vid eventuella klagomål. Alla sådana kontakter, liksom av dessa föranledda åtgärder, dokumenteras utförligt.⁴⁵
6. bedömer att myndighetens fotografier generellt sett är att betrakta som bilder. Det betyder att upphovsrätten löper ut 50 år efter produktionsåret och att myndigheten kan bortse från upphovsmannens dödsår. Övergångsregler till lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk gör att alla fotografiska bilder som tagits före 1969 redan idag är fria.⁴⁶

⁴⁴ Enligt beslut 2010-06-29 om Policy för tillgängliggörande av Riksantikvarieämbetets bildsamlingar (Dnr 109-1900-2010)

⁴⁵ Jfr Handlingsplan för incident på Riksantikvarieämbetets communitysajt Platsr, Internt PM (133-770-2009)

⁴⁶ Lag (1994:190) om ändring i lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk. Se vidare avsnitt 6.3.3

7. publicerar allt material med utslocknad upphovsrätt utan restriktioner. Scanning genererar inte ny upphovsrätt och vad som i analog form är fritt tillgängligt, ska vara det även i digital form.⁴⁷
8. utgår ifrån att myndigheten äger den ekonomiska upphovsrätten till det material som producerats av anställda och som finns i myndighetens arkiv. Sådana bilder kan publiceras utan restriktioner.
9. tar emot nytt material från externa fotografer och samlare bara om det kan överlåtas med fri förfoganderätt i icke-exklusiva avtal utan förbehåll. Samma villkor bör gälla vid arvoderad uppdragsfotografering.
10. digitaliserar material för att tillgängliggöra det. Finns det material i myndighetens förvaltning som, av upphovsrättsliga skäl, är låst för viss användning måste starka skäl till för att det ska prioriteras för digitalisering.
11. vinnlägger sig om att göra digitaliserat och webbpublicerat material så brett känt och lätt att hitta som över huvud taget är möjligt.⁴⁸

⁴⁷ The Europeana Public Domain Charter

⁴⁸ Samtal med Lena Wranne 20091029

5. Vad kan hända?

Man ska inte vara dumdrilig, men ett visst mått av kalkylerat risktagande är nog nödvändigt på det här området. Den risk myndigheten eventuellt tar genom öppen publicering måste också viktas mot vad som händer om den *inte* öppnar för ett generösare förhållningssätt till användarna.⁴⁹ Alternativet till ett visst aktivt risktagande är att Riksantikvarieämbetet misslyckas med att ge medborgarna den service de har rätt att förvänta sig, kommer att uppfattas som alltmer irrelevant och så småningom helt faller i glömska.⁵⁰

*It's a pain. It's safe, but it's not good customer service. It's a pain for us, but it's crippling the archive sector.*⁵¹

Att alltid välja det som uppfattas som det säkraste alternativet är alltså en oklok strategi eftersom det riskerar att komma i konflikt med myndighetens grundläggande samhällsdrag. I stället bör man försöka skapa en kultur där det är möjligt att ta kontrollerade risker, lyckas (eller kanske misslyckas) och bygga vidare på nya lärdomar. För att kunna bedöma vilka risker som är värda att ta måste man dessutom - för varje verk, material eller kategori - kalkylera hur stor risken är att något blir fel. Viktigt är förstås också att skatta de konsekvenser som ett visst agerande kan få.

5.1 Risk och konsekvens

Riksantikvarieämbetets rika fotografiska material är tyvärr otillräckligt dokumenterat och för åtskilliga bilder saknas uppgifter om såväl proveniens som upphovsrättslig status. Därför kan det inte helt uteslutas att en bredare webbpublicering skulle kunna medföra vissa upphovsrättsliga övertramp. Myndigheten vill naturligtvis inte lura rättighetshavare på pengar, men den kan kanske missa i kontrollen.

Sannolikheten att en rättighetshavare skulle lägga märke till det och välja att agera är emellertid svåröverskådlig. Förmodligen skulle denne i sådant fall kontakta Riksantikvarieämbetet och parterna kunna göra upp i godo. Myndigheten kanske måste betala retroaktiv ersättning, i normala fall motsvarande det belopp som skulle ha utgått enligt ordinarie publicerings-

⁴⁹ Samtal med Eva Hemmungs Wirtén och Marianne Dahlén 20090929

⁵⁰ Kelly

⁵¹ Collections Trust et al, s24

avtal.⁵² Att här berörda rättighetshavare skulle vidta rättsliga åtgärder får dock, mot bakgrund av arkivmaterialets ålder och karaktär, betraktas som relativt osannolikt.

Utvecklingen går i och för sig mot en allt tydligare kriminalisering av upphovsrättsbrott, men det man vill komma åt är främst piratkopiering av skyddat material med stort ekonomiskt värde. Den ersättning (skäligt vederlag för nyttjande) som kränkande part ska betala till en upphovsman tar ingen hänsyn till avsikten bakom brottet.⁵³ Eventuellt skadestånd (eller fängelsestraff) kan däremot utdömas endast om gärningen begåtts uppsåtligt eller av oaktsamhet.⁵⁴ Det blir alltså inget skadestånd om man agerat i god tro. I förarbetena till lagen sägs dessutom explicit att avsikten inte är att driva upp straffen för bagatellartade förseelser och att en god-tro-kränkning av de ideella rättigheterna "inte i något fall" ska föranleda ersättningskyldighet.⁵⁵

En annan risk - som saknar juridisk koppling och som är mycket svårare att beräkna - är att datat skulle spridas på ett oönskat sätt, tas till intäkt för vad experterna ser som befängda tolkningar eller på andra sätt hanteras vårdslöst. Om Riksantikvarieämbetet gör något som uppfattas som slarvigt eller kränkande för upphovsmän eller allmänna intressen skulle det naturligtvis kunna resultera i kritik. Det skulle kanske komma arga brev eller blogginlägg, någon skulle kanske uttrycka sitt missnöje i media och myndigheten skulle vara tvungen att försvara sin policy offentligt. Det finns en risk för *bad-will*. Detta är emellertid en typ av frågor som inte bör blandas ihop med de rent rättsliga. Riksantikvarieämbetet gör bäst i att bemöta dem i öppen debatt och direkt dialog med berörda användare. En mer specifik sådan risk som inte sällan lyfts fram är att politiskt extrema grupper på ett okontrollerbart sätt skulle komma att missbruka myndighetens resurser. Till detta kan sägas att användningen av materialet antagligen kommer att öka generellt och att marginella grupper kommer att stå på marginalen även i dessa sammanhang.⁵⁶

Dessutom finns flera aktuella exempel på att dagens policy och nuvarande sanktionssystem inte tycks hindra just dessa aktörer, som överhuvudtaget har ett rätt obekymrat förhållande till lag och rätt. Nationaldemokraternas tidning Nationell idag anklagades hösten 2009 för att under den senaste tvåårsperioden ha publicerat närmare 1300 bilder utan att klarera rättigheter med bl a Scanpix.⁵⁷ Bildbyrån polisanmäler inte (ska enligt uppgift aldrig ha gjort det)

⁵² Kulturrådet m fl, s53. Jfr Tidningen Expo 20090917 som anger rekommenderade straffavgifter (BLF) på 4000:-/bild eller påslag (SFF) på 100% vid publicering utan tillstånd och 100% vid publicering utan namngivelse (och då är grundpriset 900-1400:-/bild). Summan kan i viss mån påverkas av bildanvändningens omfattning och ändamål, samt hur stora ansträngningar som från början gjordes för att få tag i upphovsmannen

⁵³ Olsson, s510f

⁵⁴ Olsson, s511

⁵⁵ Olsson, s481, s485 resp s511

⁵⁶ Samtal med Kajsa Hartig 20091029. Jfr även Bodin, s11

⁵⁷ Tidningen Expo 20090910

men fakturerar retroaktivt med straffavgift. Sverigedemokraternas tidning SD-kuriren stämde däremot ungefär samtidigt (av upphovsmannens änka) för att utan tillstånd, attribuering eller ersättning ha publicerat en kommunistisk valaffisch från 1944.⁵⁸

Det bör noga övervägas hur mycket resurser som är rimligt att lägga på att kontrollera och stävja missbruk och stölder. Risken finns att dessa åtgärder annars tar överhanden och – trots att de rör en liten del av materialet – kommer att ta oproportionerligt mycket resurser i anspråk. Större är måhända risken att myndigheten inte klarar en potentiellt högre belastning och att bristande datakvalitet eller långsamma reaktioner kan leda till sämre användarupplevelse och dålig publicitet.⁵⁹ Ett annat område som kan komma att kräva mer av systematisk övervakning är - beroende på hur Riksantikvarieämbetet licensierar - eventuellt avgränsningen av kommersiell användning, hur den förstås av användarna och var gränsen går för vad myndigheten kan acceptera som icke-kommersiellt.⁶⁰

5.1.1 Öppenhet ger skydd

Specifika risker finns rörande de data Riksantikvarieämbetet förvaltar om omkring 1,5 miljoner fornlämningar och över 100 000 byggnader. Det handlar om fastigheter och miljöer som finns runt omkring människor i deras vardag och myndigheten kan aldrig helt kontrollera hur de uppfattas eller vilken roll de spelar lokalt. Det är också svårt att helt säkra dem mot plundrare och tjuvar.⁶¹

Plundring av förhistoriska boplatser, gravfält och andra anläggningar utgör ett reellt hot mot den kunskapsuppbyggnad som är helt beroende av objektens kontext. Gamla mynt och smycken förlorar i historiskt värde då de säljs på den öppna marknaden (och då plundrare/hälare naturligtvis inte vill skylta med var objekten stulits). Dessutom finns alltid risken att plundrarna, utom att ta med sig vissa fynd, också förstör eller skadar det de inte stjälar, vilket är särskilt vanligt vid tillgrepp mot marina fornlämningar (fartygsvrak).⁶² När plundringar uppdragas väcker det starka känslor och ett uppmärksammat rättsfall har vi senast sett på Gotland under hösten 2009.⁶³

Även det kyrkliga kulturarvet utsätts för brott. Ett återkommande problem är kopparstölder, då tjuvarna ofta gör åverkan på själva byggnaderna genom att t ex bryta sönder tak och stuprännor. Framför allt är det dock lösa föremål – t ex biblar, nattvardssilver och andra

⁵⁸ Dagens Nyheter 20091217, den ansvarige utgivaren för SD-kuriren uppger att han trodde det var tillåtet att fotografera av affischen och publicera fotografiet, men så alltså inte fallet.

⁵⁹ Jfr Bodin, s11

⁶⁰ Se vidare Creative Commons, bl a s78

⁶¹ Riksantikvarieämbetet m fl, s58ff

⁶² Riksantikvarieämbetet m fl, s64f

⁶³ Se t ex Gotlands tidningar 20091107

konstföremål – som stjäls från de öppna och ofta obemannade kyrkorumen. Runt femton procent av kyrkorna uppger t ex att de någon gång förlorat lampetter eller ljuskronor och var tionde kyrka har förlorat skulpturer (mest äldre träskulptur). Det händer att församlingarna deponerar sina föremål på andra platser (som museer) och ibland ersätter dem med nymgjorda repliker i kyrkorna, just för att förhindra stöld av de ovärderliga originalen. Församlingarna ska enligt lag förteckna och regelbundet inventera kyrkornas inventarier, men på sina håll finns en viss skepsis mot att rapportera till Länsstyrelsen. Man menar att förteckningarna ju blir offentliga handlingar och kan användas som "stödkataloger".⁶⁴ Det samma sägs ibland om Riksantikvarieämbetets öppna informationssystem. Det finns alltså en spridd oro för att ökad öppenhet ska utsätta värdefullt material för fara.

Det är dock svårt att uppskatta omfattningen av fyndbrott, och man får kanske tänka sig ett visst mörkertal i plundringar som aldrig kommer till polisens kännedom. Av totalt 36 domar om fornminnesbrott under perioden 1973-2005, rör sex (6) fyndbrott. I hälften av dessa användes metalldetektor, något som sedan 1991 i princip är förbjudet. Misstanke om brott väcks ofta då 1) "nya" fornfynd dyker upp på marknaden, 2) okända vandrar runt med metallsökare i markerna och/eller 3) en markyta uppvisar de karaktäristiska gropar som visar att någon grävt där metallsökare givit utslag. Det är emellertid ofta svårt att på ett otvetydigt sätt koppla det ena till det andra.⁶⁵ För vrakfynd gäller dessutom att mycket intressant material faller utanför skyddsgränsen om hundra år.

Det har hävdats att Riksantikvarieämbetets öppenhet med kulturarvsinformation bidrar till att underlätta för tjuvar och plundrare att hitta lämpliga objekt. Det är svårt att helt motbevisa, men mycket talar också för att öppenheten i själva verket bidrar till ett stärkt skydd. Kunskapen och engagemanget ökar, och om många vet var det finns känsliga områden kan flera också bidra till att vaka över dem. Positiva erfarenheter av en sådan policy finns på bl a danska Kulturarvsstyrelsen och hos motsvarande grönländska myndigheter. Dessutom finns mycket av de känsliga uppgifterna ändå på Internet,⁶⁶ och om Riksantikvarieämbetet följer de bästa och mest tillförlitliga källorna är risken därför överhängande att det ger *endast* negativa effekter.

Brå:s uttalade uppfattning är att det största hotet mot svenska fornlämningar är icke uppsåtliga skador i samband med jordbruk, skogsbruk och annan markexploatering. Ungefär hälften av de fasta fornlämningarna i skogsmark är t ex skadade. I jordbruksmark är många överplöjda och allt kraftfullare maskiner skär djupare och djupare ned i jordlagren. På det

⁶⁴ Riksantikvarieämbetet m fl, s59f

⁶⁵ Riksantikvarieämbetet m fl, s65

⁶⁶ Se t ex Historiska museets webbproduktion Medeltidens bildvärld, <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild> och Fornvännens detaljerade fynduppgifter på fornvannen.se men också privata initiativ som kyrkosamlaren Barbro Thörns bildblogg, www.minkarta.se/Barbro_Thörn

marina området kan motsvarande näringsverksamheter skada vrak genom t ex muddring, ankring, trålning och annat fiske.⁶⁷ Sannolikt förekommer det också, i mindre skala, att dykare skadar vrak eller bärgar fynd utan att inse att det är brottsligt. Fastighetsägare kan skada lämningar av okunskap, slarv eller nonchalans. De kanske inte känner till kulturminneslagen (KML 1988:950), inte kan identifiera vad som är skyddsvärt eller inse hur stora värden som riskerar att gå till spillo.⁶⁸ Och i så fall är spridning av kulturarvsinformation ett av de effektivaste sätten att skydda både fynd, material och anläggningar.

5.2 Strategisk riskhantering

Riskhantering handlar om att motverka eller minimera risker och lindra skadan om "det värsta" ändå skulle hända. För att kunna navigera på det här området måste Riksantikvarieämbetet för varje särskild materialkategori göra en bedömning av både risknivå och konsekvens. Utifrån denna bedömning kan man sedan fatta välgrundade beslut som är möjliga att försvara vid en eventuell tvist eller offentlig kritik. Efterforskning av proveniens, liksom försök att inhämta kända upphovsmäns samtycke, stärker myndighetens trovärdighet som seriös förvaltare av materialet. Riksantikvarieämbetet har även ett visst ansvar att följa upp den användning som faktiskt blir aktuell, så att myndigheten vid behov kan bemöta det som uppfattas som felaktigt eller omdömeslöst.⁶⁹ De ansatser till rättighetskränkning och missbruk av historiskt material som hittills förekommit har dock helt överskuggats av de positiva effekterna av tillgängliggörandet. *The benefits appear to far outweigh the costs and risks*, konkluderar t ex Library of Congress i sin Flickr-rapport.⁷⁰

På en konkret nivå måste varje material bedömas för sig. I riskbedömningen bör vägas in att vissa typer av material är känsligare än andra. Vissa typer av användning är också känsligare än andra, framför allt innebär kommersiellt bruk ofta en större risk än användning i forskning och utbildning.⁷¹

I en brittisk utredning om orfana verk (arbeten utan känd upphovsman, se vidare avsnitt 6.3.4) uppger mer än sextio procent av informanterna att de tar små risker när det gäller den typen av material.⁷² Dels gör de genomgripande efterforskningar för att hitta okända upphovsmän, dels är materialen av akademiskt snarare än kommersiellt värde. De flesta försöker kontrollera sitt risktagande bl a genom riskvärdering, brasklappar och ansvarsöverskrivning på användaren, eller genom att tillåta användning endast för vissa ändamål. En del

⁶⁷ Riksantikvarieämbetet m fl, s73

⁶⁸ Riksantikvarieämbetet m fl, s71

⁶⁹ Samtal med Birgitta Elfström 20091102

⁷⁰ Springer & Dulabahn et al, s36

⁷¹ Kelly

⁷² Collections Trust et al, s22

vägrar helt att lämna ut kopior på material som bedöms som känsligt. Få är beredda att ställa ut, publicera eller digitalisera en post om den bedöms utgöra en betydande risk. Å andra sidan är de flesta angelägna att göra materialet tillgängligt för medborgarna, och de avstår inte från publicering så länge risken bedöms vara av hanterliga mått.

We tend to publish and be damned. If our rights are challenged we would sort it out, but we have had no bad experiences so far.

We use a risk managed approach, but would still put an image on the website, along with a clause saying that we don't know the copyright holder and that if any one knows any information they should get in touch. We can offer a royalty once we know who the copyright holder is. A couple of times people have got back in touch but they don't usually want an image taken down when there is the option to have royalties!⁷³

För Riksantikvarieämbetet är det viktigt att det på webben finns tydliga kontaktuppgifter för klagomål, och rutiner för att snabbt ta bort material om det uppstår några oklarheter.⁷⁴ Med en explicit uttryckt policy brett förankrad i organisationen minskar risken för allvarliga tvister eftersom myndigheten snabbt och lyhört kan svara på propåer från upphovsmän och andra.⁷⁵

We try to keep risk low, but it is a balancing act because we are here to make things accessible to people and they do get frustrated if they can't have them.⁷⁶

Most members of public are totally unaware of the implications of Orphan Works and this can cause problems when staff are unable to meet what customers consider to be legitimate requests.⁷⁷

6. Vad säger lagen?

Här ska inte presenteras någon uttömmande översikt över den lagstiftning som rör området, det finns många andra som är bättre lämpade för den uppgiften. En summarisk redogörelse för ofta refererade lagar är dock på sin plats. Framför allt gäller det då tryckfrihetsförordningen (1949:105) och offentlighets- och sekretesslagen (2009:400) som reglerar offentlighets-

⁷³ Collections Trust et al, s56

⁷⁴ Kelly

⁷⁵ Hoorn, s13

⁷⁶ Collections Trust et al, s55

⁷⁷ Collections Trust et al, s52

principen, personuppgiftslagen (PUL 1998:204) och lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk.

6.1 Räcker det inte med offentlighetsprincipen?

Offentlighetsprincipen är en av hörnstenarna i den svenska demokratin och den är förankrad i grundlagens tryckfrihetsförordning. Ett uttryck för offentlighetsprincipen är den så kallade handlingsoffentligheten. Den ger var och en rätt att beställa fram och ta del av allmänna handlingar, men säger ingenting som skulle kunna stödja ett brett tillgängliggörande utan sådan beställning. Det går inte heller att hänvisa till webben i stället för att ge tillgång till handlingar på plats.⁷⁸ Offentlighetsprincipen är alltså inte till något stöd när Riksantikvarieämbetet ska avgöra vilket material som eventuellt ska webbpubliceras.⁷⁹

Det finns vissa undantag från principen om handlingsoffentlighet, men det är viktigt att se dem som just *undantag*. Allmänna handlingar kan inte *vara* hemliga, men de kan beläggas med sekretess om det bedöms nödvändigt för att skydda vissa specifika intressen. Mest aktuella ur Riksantikvarieämbetets perspektiv skulle kunna vara intresset att förebygga eller beivra brott, och att skydda enskildas personliga förhållanden, jfr ovan avsnitt 3.2 respektive 5.1.1.

6.2 Personuppgiftslagen

Avsikten med personuppgiftslagen (PUL) är att skydda nu levande personer mot kränkande sammanställning och publicering av uppgifter om dem. Särskilt riktar lagen in sig mot de fall då uppgifter om privata eller personliga förhållanden sprids på sätt som kan uppfattas som förtal, förolämpning, förföljelse eller skandalisering.⁸⁰ Ur Riksantikvarieämbetets perspektiv finns det sannolikt lite – om ens något – material i arkivet som skulle kunna komma i konflikt med PUL. Lagen ger ett visst skydd för fotografiskt avbildade personer, men bara om de är *nu levande* och *igenkännliga*.⁸¹ Historiska och dokumenterande bilder som en kulturarvsinstitution lägger ut på webben betraktas som ostrukturerad information, och för sådan finns över huvud taget inget krav på samtycke.⁸²

⁷⁸ Jansson, Monika, mail 20100210

⁷⁹ Hanteringen av allmänna handlingar styrs av ett omfattande regelverk som inte ska presenteras närmare här, se vidare bl a Arkivlagen (1990:782), Arkivförordningen (1991:446) och Riksarkivets föreskrifter RA-FS. Märk dock att enskilda arkiv faller utanför dessa regler.

⁸⁰ Regeringskansliet, s6f & 13f resp Datainspektionen

⁸¹ Se vidare SOU 2009:15 (bilaga 5) s119ff

⁸² SOU 2009:15 (bilaga 5) s119ff

6.3 Upphovsrättslagen

*Copyright legislation and cultural heritage institutions share the ultimate goal to assure the availability and dissemination of cultural production for society as a whole.*⁸³

Avsikten med upphovsrättslagen (URL) är att erbjuda ett tydligt regelverk och på det viset fungera som stöd för nyskapande konst och kultur. Lagen ska säkra att upphovsmän, som till exempel konstnärer och fotografer, har kontroll över sina verk och får ersättning för nedlagt arbete.⁸⁴ Den är också tänkt att underlätta fördelningen av kostnader mellan flera användare, och därigenom ge många tillgång till verk som få skulle kunna bekosta på egen hand. Lagen omfattar alla konstnärliga uttrycksformer, men eftersom de mest överhängande problemen på Riksantikvarieämbetet rör fotografi har det området tillåtits dominera diskussionen i det följande.

*Generally the cultural heritage institutions are intermediaries for the benefit of the user. And the side of the users has never been the first focus of copyright. Traditionally copyright law provided a tool for publishers to protect their interests.*⁸⁵

Upphovsrätten skyddar produkter av andligt skapande verksamhet och inbegriper alla uttrycksformer. Begreppet bygger på individualitet och ett skyddat alster måste vara originellt, det vill säga färgat av upphovsmannens personlighet.⁸⁶ Det är alltså bara formen – upphovsmannens individuella sätt att uttrycka något – som skyddas. Observera att motiv, fakta eller idéer i innehållet *inte* kan omfattas av upphovsrättsligt skydd.

Viktigt att nämna är också att upphovsrättslagen, utöver vad som gäller för den ideella rätten, är dispositiv. Det vill säga den är inte tvingande, utan gäller bara om inget annat avtalats. Upphovsmän och användare är alltså helt fria att sluta andra ekonomiska avtal om de bara kan komma överens.

Tyvärr är upphovsrättslagen på många punkter oklar, och om tvist uppstår är det vanligt att parterna gör upp i godo. Därför finns få fall då lagen förtydligats i prejudicerande domslut och därför präglas området av en bestående osäkerhet om var gränserna går. Den som söker tillförlitlig information om vad som gäller får den i allmänhet formulerad av företrädare för upphovsrättsorganisationer eller branschorgan som Bildleverantörernas förening. Deras

⁸³ Hoorn, s6

⁸⁴ SOU 2009:15 (bilaga 5) s123

⁸⁵ Hoorn, s35

⁸⁶ Kulturrådet m fl, s8. Observera också att upphovsrätten inte ska blandas samman med patent eller varumärken som har skydd enligt andra lagar (1967:837 resp 1960:644)

information präglas naturligtvis av upphovsmännens/medlemmarnas intressen, och det är inte självklart att dessa sammanfaller med brukarnas eller kulturavsnittens. Även internationellt sett har upphovsrätsorganisationerna oemotsagda fått stå för lagens uttolkning. Det finns oftast ingen given motpart som kan företräda användarnas intresse, och det är nog olyckligt för alla parter. Det råder brist på neutrala - eller mer användarcentrerade – klargöranden av hur lagens tolkningsutrymme kan användas. Det finns en risk att upphovsrättslagen som sådan förlorar i legitimitet om skyddet för upphovsmännen inte på ett rimligt sätt balanseras av hänsyn till medborgarnas behov och intresse.⁸⁷ Eva Hemmungs Wirtén hör till dem som påpekat vikten av att säkerställa

en balans mellan å den ena sidan högst legitima intressen från författare, musiker och konstnärer att kunna leva på sitt skapande och å den andra de lika legitima intressen, som vi alla har (inklusive de redan nämnda författarna, musikerna och konstnärerna) av att använda kulturella resurser. Kulturpolitiken kan spela en viktig och aktiv roll i att värna båda dessa intressen. För om upphovsrätten blir för hård och användarrätten försvagas för mycket är alla förlorare.⁸⁸

I Storbritannien har flera centrala aktörer gått samman i en Strategic Content Alliance, *to fully realise the potential of e-content for all users*,⁸⁹ och en liknande lösning skulle med säkerhet kunna bidra till en gynnsam utveckling av fältet även här hemma.

Se nedan ett försök att utreda lite närmare vad som gäller för en del ofta diskuterade problemområden i upphovsrättslagen;

6.3.1 Ideell rätt

De ideella rättigheterna är icke förhandlingsbara och kan inte överlåtas. De kvarstår hos upphovsmannen personligen så länge skyddstiden räcker. De innebär rätt till namngivning och skydd mot kränkande användning eller ändring (se nedan avsnitt 6.3.2) av ett konstnärligt arbete.⁹⁰ Den som använder t ex en bild måste alltså vid varje användningstillfälle ange upphovsmannens namn och visa respekt för dennes arbete. De ideella rättigheterna är helt fristående från de ekonomiska och gäller oavsett andra överenskommelser under hela skyddstiden (se nedan avsnitt 6.3.5).

⁸⁷ Hoorn, s42

⁸⁸ Hemmungs-Wirtén

⁸⁹ Se www.jisc.ac.uk/contentalliance

⁹⁰ SOU 2009:15 (bilaga 5) s123

Eftersom den ideella rätten kvarstår hos upphovsmannen är det också denne som ska bevakas eventuell kränkning. Det förefaller (med utgångspunkt i föreslagen policy) högst osannolikt att Riksantikvarieämbetet skulle göra sig skyldigt till sådan kränkning. Skulle tredje part använda myndighetens fotografier på ett kränkande sätt blir det rent rättsligt en affär mellan den enskilde upphovsmannen och den som stått för kränkningen.⁹¹

6.3.2 Kränkning av en bild

Upphovsrättslagen säger i tredje paragrafen att ett verk inte får ändras så att upphovsmannens litterära eller konstnärliga anseende eller egenart kränks. Inte heller får ett verk tillgängliggöras för allmänheten i former eller sammanhang som är kränkande för upphovsmannen.⁹²

Med ändring kan avses exempelvis ändringar av anständighetshänsyn. Om sådana kan anses tillåtliga avgörs utifrån verkets värde, upphovsmannens avsikt och syftet med ändringen (vilket innebär att konserveringsinsatser oftast är acceptabla).⁹³ Kränkningens ärenden har prövats i domstol, men de fall som dragits inför rätta rör normalt ganska grova överträdelser. Det kan till exempel handla om manipulation eller utnyttjande av verk i pornografiska sammanhang. Kolorering av svartvit film kan räknas hit och reklamavbrott i långfilm dömdes som kränkande av Högsta domstolen i målet mellan TV4 och Sjöman & Eriksson (2008).⁹⁴ När Journalistförbundet vill förtydliga lagen skriver de att "en grundprincip är att verk inte får publiceras så att det kränker upphovsmannen - förvanskat, i kränkande sammanhang eller genom att utelämna upphovsmannens namn."⁹⁵

I diskussionen på minnesinstitutionerna framförs ibland synpunkten att varje bearbetning av ett fotografi ska ses som en kränkning av bilden och därmed av fotografens ideella upphovsrätt. Det skulle i så fall innefatta varje beskärning, förstoring/förminskning, kolorering eller retusch oavsett i vilken grad den påverkar det visuella intrycket av bilden. Det har dock visat sig svårt att hitta en stabil grund för denna hållning.

Bildbearbetning ska alltid anges. Så länge man visar respekt för upphovsmannens ideella rätt (se vidare avsnitt 6.3.1) bör det inte vara särskilt kontroversiellt att bearbeta det äldre materialet. Smärre redaktionella ändringar av fotografier (som förstoring av detaljer) är mycket vanligt i bildbranschen och regleras t ex i Sveriges fotografers förbunds standardavtal. Digitala vattenstämplar är en bedömningsfråga. En liten i hörnet kan vara acceptabelt men

⁹¹ Samtal med Cecilia Bergström, Catharina Ekdahl och Anne Nordlander 20091204

⁹² Lagen om upphovsrätt 1960:729 3§

⁹³ Olsson, s96f

⁹⁴ Nytt Juridiskt Arkiv 2008:309, se vidare Kulturrådet m fl, s10

⁹⁵ Journalistförbundets webbplats

blir de helt dominerande tangerar det kränkning. Vid en tvist skulle det dock ligga närmare till hands att hävda brott mot paragraf 2 (URL), som stadgar upphovsmannens exklusiva rätt att ändra i sitt verk.⁹⁶

I princip ska vad som är kränkande eller inte bedömas utifrån upphovsmannens synpunkt, men stor hänsyn ska också tas till verkets art och betydelse, och till om en ändring tydligt deklarerats. Sammanhanget är också betydelsefullt, det kan t ex uppfattas som kränkande att använda ett verk i reklam eller presentera det i en för upphovsmannen stötande religiös, politisk eller pornografisk kontext.⁹⁷

För att en kränkning av den ideella rätten ska anses föreligga skall den vara /---/ kränkande för upphovsmannens anseende eller egenart som upphovsman. Att upphovsmannen helt allmänt känner sig kränkt räcker inte. Kränkningen måste ta sikte på hans anseende just som upphovsman, resp på hans egenart i detta hänseende.⁹⁸

En rimlig princip för Riksantikvarieämbetet kan vara att alltid tydligt ange om en bild har bearbetats, och eventuellt även på vilket sätt, t ex "RAÄ. Fotograf: Berit Wallenberg. Beskuren."

6.3.3 Bild eller verk?

Den gamla lagen (1960:730) om fotografisk bild upphörde 1994 och fotografiskt material kom då att inkluderas i den allmänna upphovsrättslagen. Sedan dess gäller att det för fotografi i princip finns två parallella skyddssystem med olika giltighetstid. Det har varit olyckligt eftersom det visat sig näst intill omöjligt att klargöra skillnaden mellan ett fotografiskt verk (med skydd 70 år efter upphovsmannens död) och en fotografisk bild (med skydd 50 år efter produktionsåret). Det finns inga klarare definitioner än att ett fotografiskt verk har originalitet, självständighet och individualitet. Om två fotografer tar i princip samma bild faller de på originalitetskriteriet, men för övrigt finns inte mycket vägledning. I harmoniseringen på europeisk nivå lämnas fotografiska bilder åt nationell lagstiftning medan verken definieras som "*the author's own intellectual creation reflecting his personality, no other criteria such as merit or purpose being taken into account*".⁹⁹

Den stora osäkerheten har tyvärr lett till en diskussion präglad av en förenklad dikotomi där man gärna vill se alla bra fotografier som "verk". I diskussionen kan hänvisas till både utbild-

⁹⁶ Samtal med Cecilia Bergström, Catharina Ekdahl och Anne Nordlander 20091204

⁹⁷ Olsson, s98. Se även förarbetena till 1960 års upphovsrättslag (SOU 1956:25)

⁹⁸ Olsson, s98

⁹⁹ Term Directive 93/98/EEC

ningsbakgrund, dyr utrustning, nedlagd arbetstid och sådant som nyhetsvärde eller rent kommersiellt paparazzivärde - som helt torde sakna relevans för frågan om verkshöjd. Avsikten med lagens skrivning bör snarast ha varit att ge den rena konstfotografen ett särskilt skydd, medan övriga bilder förutsattes få tillräckligt skydd under bildbegreppet. Verksdefinitionen betraktas ibland som en allmän statusfråga och det finns de som ser det som en nedvärdering att kalla vissa fotografier bilder. Det finns också minnesinstitutioner som fattat principbeslut om att betrakta hela fotosamlingen som "verk" men det är oklart om man inser konsekvenserna av en sådan hållning.

6.3.4 Orfana material

Med orfana material (*orphan works*, egentligen föräldralösa verk)¹⁰⁰ menas sådana som är under upphovsrättsskydd men där rättighetshavaren inte kan spåras. Det utgör en perifer fråga i den heta upphovsrättsdebatten men materialet är genom sitt omfång ett stort problem för kulturarvsinstitutionerna. British Library bedömer t ex att ungefär fyrtio procent av allt material i Storbritannien är av oklart ursprung, och försiktiga skattningar av kulturarvsinstitutionernas innehav där tyder på över 25 miljoner poster.¹⁰¹ Det finns ingen anledning att tro att läget skulle vara radikalt annorlunda i Sverige.

Enligt lagens bokstav måste man ha upphovsmannens tillstånd för publicering och det orfana materialet hamnar här i ett moment 22.

*The basic choice is for this material to languish unknown and untouched, which benefits no-one – or for material to be exposed to wide access which in turn also throws up opportunities for rights holders to make money. The problem is: rights owners aren't given this choice.*¹⁰²

Det som händer är alltså att en situation skapas som effektivt hindrar att någon enda någonsans får nytta och glädje av materialet. Det vore värdefullt om vi kunde byta spår från *lose-lose* till *win-win* genom att öka tillgängligheten, öka utsikterna att identifiera upphovsmännen och därigenom även öka deras potentiella intäktsmöjligheter.

Material betraktas som orfant när informationen om upphovsmannen är otillräcklig eller helt saknas, alternativt - i det fall upphovsmannen är känd och avliden - informationen om even-

¹⁰⁰ Vi har valt att använda försvenskningen *orfana material* eftersom det visat sig svårt att hitta en rakare översättning. Med *anonyma verk* avses normalt verk som utgivits utan att upphovsmannen är angiven med sitt namn eller ock allmänt kända pseudonym eller signatur, och *verk utan känd upphovsman* är lite ohanterligt i löpande text.

¹⁰¹ Collections Trust et al, s7 & 12

¹⁰² Wright, s14

tuella arvingar eller andra rättighetshavare är undermålig.¹⁰³ Ibland är de personer som skulle kunna göra anspråk på materialet okunniga om att det finns, vem som förvaltar det och/eller att de har rättigheterna. Det finns också material där de ekonomiska rättigheterna ursprungligen tillhört en numera nedlagd näringsverksamhet eller liknande (bildbyrå, förlag, organisation) och där det är oklart om eventuellt kvarvarande rättigheter övergått till någon annan.¹⁰⁴ Många arkiv har t ex material från nedlagda tidningar och tidskrifter och de flesta ryggar inför de omfattande efterforskningar som kanske måste göras innan man kan ta ställning till eventuell webbpublicering.¹⁰⁵

Är materialet så gammalt att upphovsrätten utslocknat (se nedan avsnitt 6.3.5) är det inte i egentlig mening orfant. Men det kan vara svårt att fastställa eftersom utslocknandet ibland är avhängigt upphovsmannens eventuella dödsår. Som ju är okänt.

De i tid allt längre utsträckta skyddstiderna har bidragit till att det idag finns stora mängder orfana verk som varken hävdas av en rättighetshavare eller är explicit fria. Men det är inte bara äldre material som betecknas som orfant. Dagens snabba tekniska utveckling driver på skapandet av alltmer komplexa produktioner med innehåll från många källor och oklar rättslig status – dokumentära filmklipp, bildcollage och *mash-ups* t ex. Det som kallas användargenererat innehåll (UGC, *user generated content*) publiceras ofta utan klara uppgifter om upphovsman eller licensiering och bidrar därmed till att utöka den gråzon som utgörs av material som kan vara orfant. *The user generated content of today is likely to be the Orphan Works of tomorrow.*¹⁰⁶ Dessutom är det inte ovanligt att äldre material med känd upphovsman, genom digital klipp-och-klistra-publicering, tappar sina metadata och därmed blir återorfianiserat (*re-orphaned*).¹⁰⁷

Att efterforska en okänd upphovsman kan vara oerhört resursdrivande, i synnerhet om utgångspunkten är ett otryckt/utgivet material som t ex icke-professionell fotografi. I planerna för massdigitalisering av det europeiska kulturarvet utgör det här ett enormt bekymmer eftersom det medför så stora kostnader för vederbörlig efterforskning (*due diligent research*).¹⁰⁸ Arbetet uppfattas ofta som en börda av kulturinstitutionerna, och de tenderar att göra sitt bästa för att slippa - genom att inte röra materialen alls.¹⁰⁹ Att efterforska upphovsmännen är en tidskrävande process. Den kan kräva undersökning av det fysiska originalet, kontroll av diariéer och förvärvslistor, internetsökning, brev och telefonsamtal till presumtiva rättighetshavare och kontakt med professionella nätverk. En sådan utredning kan ibland ge viktiga

¹⁰³ Collections Trust et al, s6

¹⁰⁴ Collections Trust et al, s9

¹⁰⁵ Samtal med Lars Ilshammar 20091103

¹⁰⁶ Collections Trust et al, s9f

¹⁰⁷ Collections Trust et al, s24 & 29

¹⁰⁸ Hoon, s20

¹⁰⁹ Hoon, s6

ledtrådar till rättighetshavarna, men inte ens de största ansträngningar kan garantera att man hittar dem (eller att de svarar när man frågar). Processen bör dokumenteras som ett tecken på institutionens goda vilja – men den skyddar inte helt mot rättsliga åtgärder (man kan fortfarande bli stämd) och den är mycket resurskrävande.¹¹⁰

*The cost of trying to track down rights owners (invariably) far exceeds the monetary value of the work.*¹¹¹

Man kan ifrågasätta om det är rimligt att institutionerna ska behöva använda sina knappa resurser till ofta fruktlös *due diligent research*.¹¹² De enorma kostnaderna för efterforskning bör också viktas mot de betydligt mindre som kan bli aktuella med en djärvare publiceringspolicy och eventuellt retroaktiva ersättningar till vissa upphovsmän. För Riksantikvarieämbetet bör det vara möjligt att – när det gäller material som bedöms värdefullt att publicera – genomföra en med hänsyn till riskerna *rimlig* efterforskningsprocess och sedan publicera i enlighet med Museikoordinatorns rekommendationer, se vidare nedan avsnitt 7.3.4.¹¹³

Mycket av det material som kan kategoriseras som orfant är gammalt och av lågt eller intet ekonomiskt intresse. Brev, dokumentärfotografi och ljudupptagningar hör till det som sällan har en erkänd upphovsman i stil med en författare.¹¹⁴ Andra komplicerade materialkategorier är t ex familjealbum, AV-inspelningar, populärmusik, dokumentärfilm (som ofta innehåller musik och sekundära ljud/bildklipp som i sin tur kanske kan vara under copyright), amatörkonst och äldre studentarbeten (uppsatser). Dessa källor har inte sällan stort akademiskt och kulturellt värde. Det är olyckligt att de av upphovsrättsliga skäl inte kan komma intresserade forskare och andra till del, och det finns dessutom anledning att tro att upphovsmännen – om de kunde lokaliseras – skulle se positivt på ett tillgängliggörande.

*Most of the artists we cannot find are not well-known. In those cases where we have tracked them down at a later stage post publication, they have always been grateful for the publicity.*¹¹⁵

6.3.5 Utslocknad upphovsrätt

Upphovsrättsskyddet gäller enligt lagen 70 år efter upphovsmannens död eller, för fotografiska bilder, 50 år efter produktionsåret. Därefter existerar ingen upphovsrätt, man säger att den utslocknar. Material med utslocknad upphovsrätt är helt fritt att använda för vem som

¹¹⁰ Collections Trust et al, s13

¹¹¹ Collections Trust et al, s21

¹¹² Collections Trust et al, s7 & 12

¹¹³ Kulturrådet m fl, s50. Se vidare SOU 2009:15 (bilaga 5) s125

¹¹⁴ Collections Trust et al, s8

¹¹⁵ Collections Trust et al, s23

helst och hur som helst. Det är inte möjligt att med upphovsrättslagen som verktyg hindra publicering eller kräva vissa villkor och ersättningar. De marginella undantag som möjliggörs av det s k klassikerskyddet presenteras på annan plats, se nedan avsnitt 6.3.12.

En ägare kan förstås på andra sätt hindra spridning av vissa bilder, t ex genom att dölja eller hemlighålla materialet, förbjuda fotografering i en utställning eller hävda ny upphovsrätt vid avfotografering av exempelvis en målning. För en myndighet som Riksantikvarieämbetet förefaller det dock tvivelaktigt på både formella och värderingsmässiga grunder. Den som innehåller en unik bild kan förstås sälja kopior av den, men inte ta ut avgifter för just upphovsrätt. En köpare kan däremot vara beredd att betala för nedlagt arbete, framtagning, snabb leverans, tillförlitliga metadata och annat som gör institutionens bilder mer värdefulla än andras. Det möter inga rättsliga hinder.

Frågan om eventuell försäljning av Riksantikvarieämbetets fotografier diskuteras utförligare i avsnitt 3.3 ovan.

6.3.6 Porträttbilder

I paragraf 27, kapitel 3 (URL), finns en särskild skrivning om porträtt. Den ger avbildade personer (och deras arvingar) ett visst inflytande över sina avbildningar och är alltså en inskränkning i upphovsmannens suveräna förfoganderätt över sitt arbete. Dock gäller denna begränsning endast porträtt som är *beställda av en fysisk person*, och bara så länge bilden är under upphovsrättsskydd (normalt 70 år efter upphovsmannens död).¹¹⁶

Det betyder att den stora mängden moderna ansiktsbilder faller utanför denna regel eftersom de inte är beställda. Detsamma gäller de chefs- och ordförandeporätt som ofta beställts av företag och organisationer (eftersom beställaren då inte är en fysisk person) samt alla bilder som tagits av arbetsgivare och myndigheter etc för diverse register. När det gäller äldre kabinettsbilder bör det kunna hävdas att de i allmänhet är att betrakta som bilder, och alltså fria enligt 50-årsregeln.

Speciella regler gäller dock för användning i reklam, som i princip alltid kräver samtycke från de avbildade.¹¹⁷

6.3.7 Beställarpresumtion

Något som ytterligare komplicerar frågan om upphovsrätt är att de ekonomiska rättigheterna kan överlåtas. Samma skyddstider gäller för överlåtna rättigheter som för allt annat upp-

¹¹⁶ Samtal med Cecilia Bergström, Catharina Ekdahl och Anne Nordlander 20091204

¹¹⁷ Lagen om namn och bild i reklam 1978:800, se även Kulturrådet m fl, s48

hovsrättsskydd. Eftersom bilder producerade före 1969 är fria gäller detsamma för bilder som kan ha överlåtits med beställarpresumtion. Huvudregeln var då, enligt äldre svensk lagstiftning (fram till 1994), att den som beställde t ex ett bildreportage i normalfallet förvärvade hela förfoganderätten till det fotografiska materialet. Om det inte fanns särskilt avtal om annat utgick lagen ifrån (presumerade) att upphovsrätten skulle tillfalla beställaren.¹¹⁸

Beträffande tidning, tidskrift eller annat verk, som består av självständiga bidrag från särskilda medarbetare tillkommer upphovsrätten utgivaren eller, om han inte är känd, förläggaren. Om utgivaren är en organisation (offentlig undervisningsanstalt, bolag, förening eller annan samfällighet) gäller, enligt paragraf 68 (URL), skyddstiden 70 år efter utgivningsåret. Det mesta av periodica och årsböcker som utgivits före 1940 torde alltså vara fritt idag. Ur Riksantikvarieämbetets synpunkt tillkommer att eftersom bild och texter efter t ex Tidningen Hemmet kan antas ha varit beställt material bör kunna presumeras att det var beställaren (förlag/utgivare) som disponerade upphovsrätten. Eftersom denne långt senare donerat materialet till Riksantikvarieämbetet (eller åtminstone bidragit till att det hamnade där) bedöms myndigheten kunna utgå ifrån att det överlåtits inklusive förfoganderätten och att materialet fritt kan spridas.

Riksantikvarieämbetet bör för övrigt, när det gäller material med okänd utgivare, följa museiutredningens rekommendationer för material med okänd upphovsman. De säger att en förvaltare inför publicering bör dokumentera en rimlig efterforskning, samt tydligt ange att upphovsmannen är okänd och att man gärna tar emot upplysningar som kan identifiera denne.¹¹⁹

6.3.8 Bilder på byggnader

Byggnader får, enligt paragraf 24 (URL), fritt avbildas. Dock råder viss oklarhet om vad som gäller för spridning av sådana bilder via Internet. Det finns de som hävdar att en bild på ett hus (t ex Riksantikvarieämbetets kontor i Visby) inte får läggas upp på nätet utan explicit tillstånd från upphovsmannen (Johan Celsing arkitektkontor AB).

Enligt samstämmiga uppgifter från juridisk expertis är det möjligt att tolka lagen på det viset. Samma källor menar dock att tanken bakom lagens skrivningar är att man inte ska kunna duplicera ett byggnadsverk utan att klarera det med upphovsmannen. Att lagen kan tolkas som ett förbud mot att över huvud taget sprida bilder på olika slags fastigheter betraktas av förbundsjuristerna på både Bildupphovsrätt i Sverige (BUS) och Sveriges Fotografers För-

¹¹⁸ Från 1 juli 1994 råder dock det omvända förhållandet. Utgångspunkten är idag att upphovsmannen/fotografen har all förfoganderätt om han/hon inte avtalat annat med beställaren. Beställaren förvärvat endast den förfoganderätt som avtalats i samband med fotograferingen.

¹¹⁹ SOU 2009:15 (bilaga 5) s125, samt samtal med Cecilia Bergström, Catharina Ekdahl och Anne Nordlander 20091204

bund (SFF) som en ren lapsus, och frågan om en förtydligad skrivning är enligt uppgift under beredning på Justitiedepartementet.¹²⁰

En hastig blick på mäklarbyråernas annonser visar vidare att praxis tycks leva sitt eget liv, utan rättsliga efterräkningar. En annan jämförelse kan göras med Arkitekturmuseet som började webbpublicera sitt arkiv 2004 och torde vara den institution i Sverige som har störst erfarenhet av just fotografier på moderna byggnader. Där presumerar man ett publikt uppsåt hos de upphovsmän som donerat material till museet, och har hittills inte stött på några problem alls - varken juridiskt eller i den direkta relationen till arkitekterna.¹²¹

6.3.9 Bilder på konst

Konstnärliga verk som är stadigvarande placerade utomhus på allmän plats kan fritt avbildas. Bildkonstverk kan återges i anslutning till text i vetenskaplig framställning utan förvärvs syfte, eller som annons för en utställning, utan särskilt tillstånd från upphovsmannen. Det är också tillåtet att återge bilder där konst förekommer i bakgrunden eller på annat sätt framstår som en oväsentlig del av motivet.¹²²

Dock finns, i paragraf 23-24, kapitel 2 (URL), vissa inskränkningar när det gäller återgivning i digital form. Enligt lagens bokstav är det över huvud taget inte tillåtet att föra en digital katalog över konstverk, inte ens om den är stängd för publik. Dessutom gäller formellt samma villkor för tredimensionella konstverk (skulptur) som för byggnader, se ovan avsnitt 6.3.8.

6.3.10 Nya förutsättningar

Ibland görs gällande att det är stor rättslig skillnad mellan analogt tryck och digital publicering. Det finns till och med de som hävdar att nya tekniska verktyg och distributionsformer (läs: internet) skulle innebära så nya förutsättningar att tidigare ingångna avtal inte kan gälla där. Det skulle betyda att myndigheten, även i det fall en donator överlåtit en samling inklusive fulla ekonomiska rättigheter, måste återkoppla till upphovsmannen och/eller dennes efterlevande och fråga om webbpublicering eftersom webben är ett nytt medium som måhända inte kunde förutses i överlåtelseögonblicket.

Juridisk expertis hittar ingen grund för en sådan linje, och för Riksantikvarieämbetets samling verkar den dessutom föga ändamålsenlig. Den som t ex skänkt sitt forskningsmaterial till myndigheten kan förutsättas ha 1) haft förtroende för myndighetens sätt att förvalta det, och 2) en önskan att stödja verksamhetens mål. I så fall spelar det inte så stor roll på vilket sätt

¹²⁰ Samtal med Cecilia Bergström, Catharina Ekdahl och Anne Nordlander 20091204

¹²¹ Samtal med Lena Wranne 20091029

¹²² Kulturrådet m fl, s13f

materialet används, så länge det är i samklang med det grundläggande uppdraget. Hänsyn måste vidare tas till att samlingarna i huvudsak saknar kommersiellt värde och snarast utgör en ekonomisk belastning för Riksantikvarieämbetet. Det är alltså inte så att myndigheten tjänar pengar på att tillgängliggöra materialet och följaktligen finns väldigt lite ekonomi att förhandla om. Så länge de ursprungliga avtalen inte explicit undantar vissa former av (potentiell, framtida) användning bör Riksantikvarieämbetet utan problem kunna utgå ifrån att allt nyttjande som ligger i linje med myndighetens mål ingår i vad upphovsmannen kunde förvänta sig.

6.3.11 Scanning och reprofotografering

Scanning kan inte generera ny upphovsrätt. Hela idén med scanning – liksom med reproduktionsfotografering – är att så troget som möjligt återge en redan befintlig bild. Denna ambition utesluter den individuella originalitet som är grundkriteriet för att ett arbete ska kunna påräkna upphovsrättsligt skydd (det ska vara färgat av upphovsmannens personlighet).¹²³

Scanning av upphovsrättsskyddade verk bär med sig dessas upphovsrätt. Scanning av fritt material kan inte skapa någon ny upphovsrätt. Detta gäller oavsett om det är svårt eller kräver avancerad utrustning att överföra originalet till digital form. När skyddstiden löpt ut finns ingen upphovsrätt och alltså inte heller någon möjlighet att licensiera användning. *The mere act of digitization does not produce a new work, that falls under the protection of copyright. It lacks any form of creativity needed for copyright protection.*¹²⁴

I det mellanstatliga arbetet kring Europeana läggs mycket stor tyngd vid att fritt material ska förbli fritt. Den som förvaltar sådana resurser kan naturligtvis helt avstå från att tillgängliggöra dem i digital form, men inte lägga restriktioner på sekundäranvändning – reproduktion, modifiering etc - av tillgängliggjort material.¹²⁵

*What is in the Public Domain must remain in the Public Domain. Exclusive control over Public Domain works must not be reestablished by claiming exclusive rights in technical reproductions of the works, or using technical protection measures to limit access to technical reproductions of such works.*¹²⁶

På vissa minnesinstitutioner hävdas som en symbolfråga attribuering av inscannade bilder till scannaren. Det kan till och med förekomma att en bild med okänd upphovsman attribue-

¹²³ Kulturrådet m fl, s9, se vidare Dahlgren & Snickars

¹²⁴ Hoom, s24

¹²⁵ The Europeana Public Domain Charter

¹²⁶ The Europeana Public Domain Charter

ras inscannaren,¹²⁷ vilket naturligtvis är lika orimligt som det skulle vara att göra på samma sätt med en litterär text. Som i resonemanget ovan, om fotografiska verk se avsnitt 6.3.3, tycks få riktigt inse de långsiktiga implikationerna av en sådan princip. Effekten blir, om en sådan attribuering ska ha någon mening alls, en ny upphovsrättsperiod som kan bidra till att låsa material för användning i ytterligare flera decennier. Dessutom bidrar den potentiellt till mängden material med oklar proveniens och ökade oklarheter om hur materialet kan nyttjas.¹²⁸

Sveriges fotografers förbund ser *inte* mekanisk scanning som grund för upphovsrätt – produkten kan jämföras med det som kommer ur en övervakningskamera. Är det däremot en fotograf som reproducerar ett fotografi med sin kamera skulle förbundet hävda att produkten är åtminstone en fotografisk bild.¹²⁹ Men eftersom sådan överföring i Riksantikvarieämbetets fall görs av anställd personal, och de ekonomiska rättigheterna tillfaller arbetsgivaren, blir det i sak ingen skillnad. Myndigheten disponerar arbetets resultat och kan sprida det fritt.

6.3.12 Klassikerskydd

Klassikerskydd stadgas i paragraf 51, kapitel 6 (URL), och kan under vissa speciella omständigheter gälla även för verk med utslocknad upphovsrätt. Om ett litterärt eller konstnärligt verk därefter "återgives offentligt på ett sätt som kränker den andliga odlingens intressen" kan vissa, av regeringen utsedda, organ (Svenska akademien, Musikaliska akademien och Akademien för de fria konsterna) föra överträdelsen till domstol. Det förutsätter att upphovsmannen är avliden, och det åligger inte dennes arvingar att driva sådan kränkning rättsligt.¹³⁰

Eftersom vi inte har censur i Sverige måste det kränkande verket offentliggöras innan det kan bli rätts sak av det. Lagen gäller bara sådan användning som är grovt stötande både för verket och för det allmänna. KLYS använder (i en diskussion om reklamavbrott i en TV-sänd Strindbergpjäs) begreppet "ren vandalisering" för att förtydliga lagens mening. På bildsidan skulle paragrafen möjligen kunna aktualiseras om någon placerade t ex Carl Larssons Midvinterblot i en öppet pornografisk eller nazistisk kontext. Enligt samstämmiga uppgifter har paragrafen dock aldrig prövats i svensk domstol, och myndigheten bedöms helt kunna bortse från skrivningen. Klassikerskyddet gäller dessutom endast konstnärliga *verk* efter avlidna upphovsmän och det är inte alls tillämpligt på fotografiska bilder (jfr ovan avsnitt 6.3.3).

¹²⁷ Dahlgren & Snickars, s15

¹²⁸ Samtal med Pelle Snickars 20090925

¹²⁹ Samtal med Cecilia Bergström, Catharina Ekdahl och Anne Nordlander 20091204

¹³⁰ Olsson, s449

Klassikerskydd kan dessutom hävdas endast av akademierna och bara vid mycket grova (kränkande, stötande, vandaliserande) uppsåtliga övergrepp på ett verk. Sådana får anses som osannolika i Riksantikvarieämbetets verksamhet. Skulle någon annan göra sig skyldig till en sådan kränkning av en bild som myndigheten tillhandahållit är det juridiskt sett inte myndighetens problem utan blir en fråga mellan Konstakademien och den som begått handlingen.

7. Riksantikvarieämbetets informationsmängder

Något som skiljer kulturarvsinstitutioner från de flesta andra som sprider material på webben är att de ofta inte innehar de formella rättigheterna till de resurser de lägger ut. De är inte upphovsmän och inte heller är de företag som lever på att exploatera andras verk (som förlag, filmbolag etc).¹³¹ Dock bör noteras att Riksantikvarieämbetet på flera sätt skiljer sig också från många andra kulturarvsinstitutioner.¹³² Myndighetens samlingar innehåller:

- I jämförelse med Kungl Biblioteket och de flesta offentliga arkiv en stor andel material som inte faller under plikt- eller arkivlagen
- I jämförelse med många konst- och kulturhistoriska museer stora mängder fotografier som inte är objekt i egen rätt utan snarare dokumentation av platser och företeelser ute i vardagsverkligheten
- I jämförelse med de flesta kulturhistoriska museer få integritetskänsliga bilder med motiv från intima eller privata sammanhang, som familjealbum eller material från samtidsdokumentationer
- I jämförelse med i synnerhet konstmuseerna få upphovsrättsligt skyddade verk av större ekonomiskt värde

Det betyder att myndigheten kan segla förbi vissa problemområden nästan utan att fästa avseende vid dem. Men Riksantikvarieämbetet har ändå väldiga informationsmängder i sina arkiv och digitala register som behöver prövas mot regelverken. Det är dels offentliga handlingar som ingår i myndighetsarkivet, dels enskilda arkiv (som tillförts arkivet från enskilda personer eller organisationer) och bibliotekssamlingar.¹³³ Mycket av detta är rättsligt oprob-

¹³¹ Hoom, s6

¹³² Samtal med Ann-Sofi Forsmark 20091104

¹³³ Jansson, Monika, mail 20100210

lematiskt att sprida på webben och det finns framför allt två skäl till det. Det ena är att fakta är fria. Alla sakupplysningar saknar därmed rättsligt skydd och kan spridas och kopieras hur som helst. Det andra är att citaträtten enligt vedertagen praxis gör det relativt okomplicerat att hantera textkällor, och då i synnerhet tryckta publikationer.

7.1 Digitalt tillgängliga data

I informationssystemen Bebyggelseregistret (BBR) och Fornminnesinformationssystemet (FMIS) finns stora mängder råa data rörande fornlämningar och bebyggelse.

BBR innehåller uppgifter om ca 110 000 av landets uppskattningsvis 5 miljoner byggnader. Där finns bl a Riksantikvarieämbetets egna data över statliga byggnadsminnen, uppgifter om Svenska kyrkans 3253 kyrkor, en del äldre bebyggelsesdata som successivt lämnas in från kommuner och länsstyrelser samt en del nyare data som tagits fram i samband med inventeringar på vissa orter (Arboga, Strömsund och Åre t ex). De bilder som ligger i BBR är lågupplösta och varje informationsägare har enligt avtal ansvar för att klarera eventuell upphovsrätt.

I FMIS finns data över 1,6 miljoner fornlämningar på 600 000 platser på land. Kärnan utgörs av inventeringsmaterial men antalet grävningsrelaterade poster ökar stadigt sedan omkring 1960. Ambitionen är ett komplett register men landet är ojämnt inventerat och uppgifterna av skiftande kvalitet. Till detta kommer det s k SjöMIS med 17 000 maritima poster varav ca 3000 ur det nationella vrakregistret. De bilder som ligger i FMIS är lågupplösta och fyller en i huvudsak pedagogisk funktion (hur ser en stensträng ut?). De är rättsligt oklarerade men det har hittills inte skapat några problem.

Biblioteksdatan Vitalis innehåller data om Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens bokbestånd. Uppgifterna är nästan uteslutande att betrakta som metadata (data om data) och även om man förhoppningsvis kommer att kunna göra mer material direkt tillgängligt i fulltext via webben är det svårt att se detta som problematiskt ur rättighetssynpunkt. Skulle det öppna sig möjligheter till mer omfattande scanning av tryckta volymer torde det vara lätt att prioritera bort nyare, mer lättillgängligt material (som är under upphovsrättskydd) till förmån för äldre, skörare, mer sällsynt och/eller svårtillgängligt.

Datat i nämnda register faller utanför upphovsrättslagens skydd men är en viktig tyngdpunkt i det material Riksantikvarieämbetet publicerar på webben. Genom Fornsök/Kringla är de också mycket brett använda och därmed även en viktig ingång till myndighetens övriga material.

7.2 Analogt textmaterial

Här bortses i stort sett från bibliotekets bestånd av modernt material med upphovsrättskydd. För tryckta böcker med utslocknade rättigheter gäller – som för allt annat material – att det kan nyttjas fritt utan restriktioner. Märk att periodica, årsböcker och liknande samlingsverk har skydd 70 år efter utgivningsåret, och att rättigheterna inte behöver klareras med varje bidragsgivare/skribent för sig.

För texter producerade inom organisationen torde gälla att författaren behåller den ideella upphovsrätten, medan arbetsgivaren fritt förfogar över den ekonomiska.

Vad gäller opublicerade textkällor i arkivet torde huvuddelen kunna hanteras fritt, men då materialet är överskådligt och dess upphovsrättsliga status oklar kan det eventuellt behöva utredas ytterligare.

7.3 Fotografier

Riksantikvarieämbetets bildsamlingar innehåller mer än två miljoner fotografier. De äldsta är från 1860-talet och samlingarna fylls kontinuerligt på med nya bilder. Varje år nyregistreras i Kulturmiljöbild (KMB) omkring 10-15 000 fotografier varav ungefär 3 500 är nytagna och reserande överföringar av analoga bilder till digitalt format. Större samlingar tillförs då och då genom donationer (t ex Gösta Glases kyrkbilder) eller köp (t ex Rolf Samuelssons Eketorps-material).¹³⁴

Myndighetens fotoenhet (idag en del av Arkiv och bild) var mycket tidigt ute med att publicera arkivbilder på webben. Bilddatabasen KMB initierades år 2000 och innehåller idag 194 000 bilder varav omkring 87 000 visas i lågupplöst form i en öppen applikation på webben. I KMB finns material av 1656 kända upphovsmän (och en del okända), och de utgör ändå bara en bråkdel av mängden fotografier i det analoga arkivet. Ytterligare digitalisering av analogt material pågår, för närvarande främst inom projekt rörande äldre kyrkbilder samt samlingarna efter Erik Claesson och Jan Norrman (flygfoto).¹³⁵

En del av materialet i KMB är av oklar upphovsrättslig status.¹³⁶ En allmän brasklapp ligger på ingångssidan, men den är knappast kristallklar eller juridiskt bärkraftig.¹³⁷ Inga upphovs-

¹³⁴ Boman, Intern skriftlig redogörelse

¹³⁵ Boman, Intern skriftlig redogörelse

¹³⁶ T ex vykort föreställande Mangskogs kyrka – fotograf okänd (ATABild CD 1563), vy över Burvattnet-Mjölkvattnet – fotograf okänd (04007016) eller bilden av Västerlövsta kyrka under restaurering 1958 – fotograf Åke Nisbeth, men är det en bild eller ett verk? (ATABild CD 1376).

¹³⁷ *Bilderna är fria att använda då du laddar ner dem för privat eller ideellt bruk. Du kan även köpa bilder som är högupplösta och priserna varierar då beroende på beställare samt vad bilden ska användas till. Naturligtvis uppger du källan samt Riksantikvarieämbetets namn.*

rättsliga tvister har under de gångna åren väckts rörande materialet i KMB och det är ändå rätt omfattande. De användare som hört av sig har i allmänhet velat bidra med kompletterande upplysningar och data om bilderna.¹³⁸

Upphovsrättsligt sett bör merparten av materialet i myndighetens fotosamlingar betraktas som "bilder" (se avsnitt 6.3.3 ovan). Det kan delas in i fyra kategorier; Bilder med utslocknad upphovsrätt, Bilder producerade av Riksantikvarieämbetets anställda, Bilder producerade av externa parter samt Orfana bilder (jfr avsnitt 6.3.4). Om skäl finns att ge vissa fotografier eller samlingar status av verk måste avgöras av myndighetens fotoantikvariska personal.

Tyvärr verkar det nästan omöjligt att beräkna hur stor andel av materialet som kan räknas till varje upphovsrättslig kategori. Avgränsade samlingar efter enskilda fotografer har känd omfattning (se nedan) men för t ex de större grupperna K I med äldre bilder (1860-1975) och K II med mer samtida (1975-) är det svårt att skatta mer än det totala omfånget – över en halv miljon. Många bilder ingår i enskilda arkiv t ex efter Sigurd Curman, TJ Arne och Jonny Roosval. Dessa arkiv kan mängdskattas men bara i antal volymer och mycket ungefärligt i antal bilder.¹³⁹

7.3.1 Bilder med utslocknad upphovsrätt

Material som är så gammalt att skyddstiden gått ut saknar, som nämnts ovan i avsnitt 6.3.3, upphovsrättsligt skydd. När det passerat åldersstreckat saknar tidigare upphovsrättslig klassning helt betydelse. Ett exempel på sådant material i Riksantikvarieämbetets arkiv är samlingen efter läkaren Carl Curman (1833-1913), som alltså avled för 97 år sedan och därmed med lätthet passerar även tidsgränsen för fotografiska verk (70 år). Andra exempel på upphovsmän vars upphovsrätt helt säkert utslocknat är Oscar Montelius (1843-1921), Hjalmar Stolpe (1841-1905), Bror Schnittger (1882-1924) och Erik Brate (1857-1924) som alla bidragit med ett okänt antal bilder i olika samlingar. Dessutom finns ett okänt – stort – antal bilder med utslocknade rättigheter insprängda i bildsamlingen K I, och i vissa enskilda arkivbildares samlingar.¹⁴⁰

Bara bilderna kan lokaliseras och statusen fastställas utgör detta material inget rättsligt problem. Riksantikvarieämbetet kan utan restriktioner lägga upp det på webben för fri användning.

¹³⁸ Samtal med Bengt A Lundberg 20091019

¹³⁹ Boman, Intern skriftlig redogörelse

¹⁴⁰ Boman, Intern skriftlig redogörelse

7.3.2 Bilder producerade av anställda

I Riksantikvarieämbetets arkiv finns stora mängder fotografi som genom åren producerats av myndighetens anställda. Professionella fotografer, inventerare, byggnadsantikvarier och grävande arkeologer har i arbetet dokumenterat kulturmiljöer och fyndplatser. Bland dem som bidragit med mycket material inom denna kategori finns bl a Sigurd Curman, Nils Lagergren, Lars Bergström, Björn Allard, Jan Norrman, Bengt A Lundberg, Gabriel Hildebrand och Jan Eve Olsson.¹⁴¹ Det finns också ett mycket stort antal mindre poster efter andra tjänstemän som inte tagit så många bilder under sin tid på Riksantikvarieämbetet. Att bilder finns i myndighetens arkiv talar för att de är producerade i tjänsten och således avsedda att användas i linje med det grundläggande uppdraget.

En vedertagen tumregel för upphovsrätten är, enligt juridisk expertis, att verk som framställs inom ramen för en verksamhet också får användas inom ramen för verksamheten, om det inte finns en uttrycklig överenskommelse som stadgar annat.¹⁴² Enligt berörda kolleger på Informationsavdelningen är det helt klart att Riksantikvarieämbetet äger de ekonomiska rättigheterna till bilder producerade av fotografer i tjänsten, något annat har aldrig diskuterats. De skriftliga avtal som finns må vara otydliga, men i praktiken finns ingen oklarhet.¹⁴³

Med utgångspunkt i det resonemanget kan Riksantikvarieämbetet publicera sagda material. Myndigheten kan också överväga att kontakta tidigare anställda för att informera dem om sina planer och eventuellt ställa dem inför alternativen öppen publicering utan restriktioner, eller ingen publicering alls. Myndigheten bör vidare, i enlighet med Museikoordinatorns rekommendationer, för framtiden tydligt klargöra de upphovsrättsliga förhållandena för fotografier producerade av de anställda (inte bara fotografer) inom tjänsten.¹⁴⁴

7.3.3 Bilder producerade av externa parter

I bildsamlingarna finns åtskilliga mängder material som producerats utanför organisationen och som genom köp, donation, testamentarisk gåva eller liknande kommit i myndighetens förvaltning. Ofta saknas donations- eller överlåtelsehandling, och ibland utgörs den enda dokumentationen av ett tackbrev. I de fall avtal finns brukar den centrala punkten vara att fotografen inte vill avhända sig möjligheten att använda sina egna bilder. För övrigt är både villkoren och detaljeringsgraden högst skiftande.¹⁴⁵ Utgångspunkten i denna utredning har varit att den som sålt, donerat eller testamenterat material till Riksantikvarieämbetet – om det inte finns särskilda avtal som explicit motsäger det – måste antas ha gjort det i avsikt att

¹⁴¹ Boman, Intern skriftlig redogörelse

¹⁴² Kulturrådet m fl, s29

¹⁴³ Samtal med Lars Kennerstedt 20090925, resp Bengt A Lundberg 20091019

¹⁴⁴ SOU 2009:15 (bilaga 5) s 126

¹⁴⁵ Samtal med Anna Boman 20091009

stödja och främja myndighetens övergripande syfte och verksamhetsmål (se även ovan avsnitt 6.3.10). I normalfallet finns då inga hinder för att nyttja materialet fritt på det sätt som Riksantikvarieämbetet idag anser bäst.

Där det finns en extern upphovsrättsinnehavare bör rättighetsläget klaras ut *innan* myndigheten tar ställning till eventuell digitalisering av materialet. För det fall en rättighetshavare inte vill ge Riksantikvarieämbetet tillåtelse att på rimligt sätt använda förvaltad material bör myndigheten i princip avstå från digitalisering. Den kostnadskrävande förvaltningen måste bindas till samhällsuppdraget och resurserna kanaliseras till de områden där de tillåts göra störst nytta. Att överföra till digital form material som sedan inte kan fritt nyttjas och spridas är i normalfallet slöseri med resurser.

Som exempel på inköpt fotografi kan nämnas samlingarna efter Pål Nils Nilsson, Sture Warmenius och Rolf Salomonsson

Riksantikvarieämbetet betalade 1998 fotograf Pål Nils Nilsson (1929-2002) 900 000 kronor för hans samling om 300 000 bilder producerade för Svenska turistföreningen under perioden 1956-1986. Enligt skriftligt avtal finns två inskränkningar i myndighetens fria förfoganderätt, dels att Nilsson ska få använda vissa bilder för en namngiven utställning och bok (Tid att minnas), dels att hans barn ska få tillgång till bilderna "för personligt bruk till framtagningskostnad".¹⁴⁶ Eftersom Riksantikvarieämbetet betalat för de ekonomiska rättigheterna och eftersom undantagen är så exakt formulerade bedöms inga hinder finnas för att fritt publicera materialet.

Riksantikvarieämbetet betalade 1993 läkaren Sture Warmenius arvingar 300 000 kronor för dennes samling om ca 90 000 diabilder av i huvudsak svenska medeltidskyrkor. Den enda dokumentation som finns av förvärvet är en intern PM som endast rör kostnaderna för materialets omhändertagande (skattade till över 350 000:-).¹⁴⁷ Den bristfälliga dokumentationen gör det svårt att fastställa hur materialet kan hanteras, möjligen kan villkoren redas ut genom en förnyad kontakt med Warmenius arvingar.

Riksantikvarieämbetet betalade 2008 fotograf Rolf Salomonsson 62 500 kronor för bildrätten till samtliga tidigare överlätna fotografier (färgdiapositiv och svartvita kopior) från bl a Eketorp.¹⁴⁸ Enligt avtal 1994 får myndigheten använda överlämnade bilder obegränsat inom sitt verksamhetsområde, dock med vissa förbehåll rörande bearbetning, ändring och tredje parts nyttjande. Det Riksantikvarieämbetet betalat för enligt 2008 års avtal är möjligheten att

¹⁴⁶ Avtal om överlåtelse av fotografisamling 134-3114-1998

¹⁴⁷ PM 6/93 ATA Kostnader för ATA för Warmenius' samling diabilder

¹⁴⁸ Arvode för överlåtelse 139-649-2009

få använda materialet "oinskränkt". Med stöd i den skrivningen bedöms inga hinder finnas för att fritt publicera materialet.

Som exempel på donerat fotografi kan nämnas samlingarna efter Mårten Sjöbeck, Carl Curman, Berit Wallenberg, Gösta Glase och CG Rosenberg

Riksantikvarieämbetet mottog 1954-55 drygt 7000 bilder av landskapshistorikern och fotografen Mårten Sjöbeck (1886-1976). Bilderna kom då dels från Järnvägsstyrelsen och dels direkt från upphovsmannen "mot viss ekonomisk ersättning". I arkivet finns två gåvobrev samt flera brev och interna PM från perioden 1954-57.¹⁴⁹ I ett PM diskuteras frågan "Hur skall man förfara när allmänheten kommer och begär att få använda bilderna? Priset på kopior i olika storlekar bör bestämmas efter samråd med Sjöbeck." De mer explicita inskränkningarna i Riksantikvarieämbetets fria förfoganderätt består i att Järnvägsstyrelsen förutsätter att den ska få låna negativ om den behöver reproducera ett eller annat, och Sjöbeck räknar med att få "vid behov begagna materialet för vetenskapliga och litterära uppgifter." Brev från fotografen ger en inblick i det arbete han lade ned på att med analoga verktyg binda sina motiv till exakta punkter på utsnitt av hushållningssällskapets kartor och kopiera dem med de äldre lantmäterikartorna - allt i syfte att stödja framtida forskning. Med utgångspunkt i den samlade dokumentationen bedöms inga hinder finnas för att fritt publicera materialet.

Riksantikvarieämbetet förvaltar i sitt arkiv omkring 700 bilder efter läkaren Carl Curman (1833-1913). Sannolikt har dessa donerats genom sonen Sigurd Curman som var riksantikvarie 1923-46, men dokumentation tycks saknas helt. För publiceringsfrågan har det ingen betydelse eftersom det upphovsrättsliga skyddet är utslocknat, men som donation utan dokumentation är materialet ändå värt att nämna. En del av Curmans fotografier hör till dem som under 2009 publicerats i myndighetens Flickr Commonsprojekt (se ovan avsnitt 3.1).

Riksantikvarieämbetet förvaltar 25 000 bilder efter arkeologen Berit Wallenberg (1902-95). Bilderna ska ha lämnats till myndigheten på 1980-talet med en muntlig överenskommelse om fullt ut överlåtna rättigheter. Formella avtal har inte gått att spåra. Wallenbergs material har digitaliserats med stöd av Berit Wallenbergs Stiftelse och med hänsyn till dessa förhållanden bedöms inga hinder finnas för att fritt publicera materialet.

Riksantikvarieämbetet mottog 2007 knappt 2 800 bilder av arvingarna till fotografen Gösta Glase (1920-2001). Motiven är i huvudsak kyrkor och i avtalet om överlåtelse inskränks

¹⁴⁹ ATA, PM och dokument rörande samlingen efter Mårten Sjöbeck med dnr 4973/1954, 1013/1955, 1585/1955 och 1846/1957

myndighetens förfoganderätt till visning av bilderna ”i databaskontext och på förvärvarens webbsida i lågupplöst form.” Dessutom sägs att Riksantikvarieämbetet får ”upplåta enstaka användningsrätt (förfoganderätt) till fotografierna till utomstående för bestämt ändamål”. Överenskommelsen hämmar myndighetens arbete och eventuellt skulle det vara värt att kontakta donatorerna och undersöka möjligheten att sluta en ny, mindre restriktiv överenskommelse.

Samlingen efter fotografen CG Rosenberg (1883-1957) består av cirka 2 400 originalkopior och 3 100 negativ som huvudsakligen visar arbetsliv och miljöer (landskap och bebyggelse). De daterade bilderna är från 1940- och 50-talen, många är odaterade men högst troligt från samma tid. Ingen idag verksam på Riksantikvarieämbetet vet hur samlingen kommit till myndigheten. Dokumentation på förvärvet saknas helt, vilket gör materialet rättsligt svårbedömt. En dryg tredjedel av fotografierna är dock redan digitaliserade och finns i KMB. Eftersom inga problem uppstått torde det vara relativt riskfritt att gå vidare med ytterligare publicering.

Övriga inkomna fotografier

Till det ovan beskrivna kommer fotografier som hamnat i myndighetens arkiv genom omstruktureringar i statlig sektor. Kgl Byggnadsstyrelsens Kulturhistoriska byrå (K-byrån) överfördes 1967 till Riksantikvarieämbetet och medförde då en stor fotografisk samling. De upphovsrättsliga förhållandena är inte specifikt klarerade, men om sagda fotografier kan behandlas som bilder är skyddstiden utgången och materialet kan fritt publiceras.

På liknande sätt förhåller det sig med fotografier från Historiska museet, Kungl Myntkabinetet och Medelhavsmuseet från tiden före 1998 då dessa museer ingick i myndigheten Riksantikvarieämbetet. Riksantikvarieämbetet sköter enligt avtal arkivhållningen åt Statens Historiska Museer,¹⁵⁰ men det är oklart vilken organisation som disponerar upphovsrätten till materialet, och motsvarande relation till Statens Museer för Världskultur tycks helt oreglerad.

Dessutom finns i Riksantikvarieämbetets samling, av oklara skäl, en del bilder som andra institutioner (Lunds Universitets Historiska Museum, Gotlands fornsal, UNESCO) har upphovsrätten till. Det skulle vara värdefullt om dessa förhållanden vid tillfälle kunde utredas och en gång för alla lösas.

Myndigheten bör i framtiden inte ta emot externt producerade fotografier om rättigheterna inte kan överlåtas (icke-exklusivt) utan inskränkning. Även för de fall uppdrag läggs ut på

¹⁵⁰ Avtal - Överenskommelse om samarbetet mellan RAÄ och Statens historiska museer (SHMM) i vissa administrativa frågor mm (Dnr 101-2483-2005)

icke anställda fotografer är det viktigt att på förhand och i explicita kontrakt klargöra de upphovsrättsliga förhållandena för materialet.¹⁵¹

7.3.4 Orfana bilder

*Orphan Works present a particularly acute problem for documentary photographic collections. These have often been neglected in heritage collections, with the result that provenance records have often not been kept. Moreover, there are few records for professional photographers that are comparable with, say, current and deceased artists. Many commercial photographs are produced by extinct companies, and it is often impossible to glean what happened to the company's intellectual assets.*¹⁵²

Det har visat sig svårt att bedöma hur mycket av det fotografiska materialet som är av okänt ursprung. Ett obekant – mycket stort – antal sådana bilder finns insprängda i de stora samlingarna K I och K II. Detsamma gäller för andra arkivsamlingar som Kulturhistoriska byråns samling, arkivets diabildssamling samt flera av de enskilda arkiven.¹⁵³ Några slumpvisa exempel från KMB visar Rängs kyrka, Alvastra påbyggnad och diverse inscannade vykort. En särskild grupp är bilderna från Tidningen Hemmet, föreställande i huvudsak kyrkor vid förra sekelskiftet, som ligger insprängda i arkivets K I-samling. Tidningen är sedan länge nedlagd och inget samlat arkiv finns så vitt känt är.

Dessa bilder riskerar att fastna i en upphovsrättslig låsning som inte är till glädje för någon, se ovan avsnitt 6.3.4. Ju längre tid som går utan att de används desto mindre blir möjligheterna att rekonstruera metadata om platser och personer på bilderna. Som förvaltare försätter myndigheten även den teoretiska möjligheten att påträffa fotografen i livet och ersätta denne för nedlagt arbete. Genom att tillgängliggöra och sprida bilderna kan myndigheten ta vara på eventuella möjligheter att hitta uppgifter om upphovsmän och motiv. Även annars försiktiga kolleger i kulturarvssektorn stödjer en rätt offensiv linje för just denna materialkategori. Med dokumenterad efterforskning och brasklapp ska det inte vara några problem alls, säger t ex Riksantikvarieämbetets fotograf.¹⁵⁴

De fotografier med okänd upphovsman som finns i myndighetens samlingar bör i princip – efter en rimlig efterforskning – kunna behandlas som "bilder". Det innebär att fotografier som med ledning av motiv, teknisk kvalitet eller annat kan bedömas vara producerade före 1969 hanteras som fritt material med utslocknad upphovsrätt.

¹⁵¹ SOU 2009:15 (bilaga 5) s126

¹⁵² Collections Trust et al, s52

¹⁵³ Boman, Intern skriftlig redogörelse

¹⁵⁴ Samtal med Bengt A Lundberg 20091019

Med rimlig efterforskning avses här ett uppriktigt försök att med stöd av intern dokumentation mm identifiera en okänd upphovsman, och att med hjälp av externa resurser (fotografregister etc) försöka spåra uppgifter om en namngiven men obekant upphovsman. Att söka absolut visshet före publicering är däremot orimligt, och möjligen behöver en checklista tas fram som stöd i arbetet.

Arkivbilder med okänd proveniens som bedöms vara producerade efter 1970 utgör sannolikt ett i omfång betydligt mindre problem eftersom dokumentationen av materialet kan förväntas vara mer fullständig längre fram i tiden.

7.4 Övriga bildkällor

Utöver fotografierna förvaltar Riksantikvarieämbetet även andra visuella källor som kan vara av stort intresse att sprida via webben. Det är svårt att skatta materialets omfång men drygt 140 000 kartor och ritningar finns i det digitala ritningsregistret. Det totala antalet kartor och ritningar i Riksantikvarieämbetets analoga arkiv är sannolikt över 200 000.¹⁵⁵ I arkivet finns dessutom ungefär 5000 teckningar i särskilda samlingar, samt ett okänt antal (uppåt 2000) dels i bundna handskriftsvolymer, dels insprängda i bl a enskilda arkiv och i den topografiska arkivserien.¹⁵⁶ Dessa material är dock i allmänhet juridiskt mer lätthanterliga än fotografierna. Framför allt är de i allmänhet äldre och risken är därmed mindre att en publicering kommer i konflikt med upphovsrätten.

¹⁵⁵ Gottfridsson, Stefan, mail 20091118

¹⁵⁶ Boman, Anna, mail 20091118

8. Uppmärkning

Eftersom upphovsrätt enligt svensk lag uppstår utan några formaliteter och är mycket långt utsträckt i tid – upp till 70 år efter skaparens död – är det för de flesta användare svårt att veta vad som är upphovsrättsligt skyddat. Verkshöjdsdiskussionen, se ovan i avsnitt 6.3.3, gör det inte lättare. Den otillräckliga uppmärkningen bidrar dessutom till en ständigt ökande mängd material utan känd upphovsman – det betraktas som *orfant* (eller *re-orfaniserat*), se vidare avsnitt 6.3.4. Det är vad som händer då någon lägger upp egna texter eller bilder utan att ange sitt namn, eller då en bild klipps ur sitt sammanhang och återpubliceras utan metadata. Någonstans finns då någon som vet vem upphovsmannen är och eventuellt vilka anspråk denne har. Men hur ska en annan användare kunna veta det?

Det är inte heller kristallklart för användarna vad som är tillåtet att göra med material som hittas på webben.¹⁵⁷ De riktlinjer som finns är ofta negativt formulerade och materialet skulle förmodligen bli mer använt om förvaltande organisationer kunde lägga mer tyngdpunkt på vad man *får* göra, i stället för att bara markera det som är förbjudet.¹⁵⁸

*Users need to be facilitated to find and use cultural content and to contribute their own knowledge and experience, becoming active citizens in information societies.*¹⁵⁹

Om man bortser från material med restriktioner, enligt ovan avsnitt 3.2 resp 5.1.1, behövs det i princip en märkning i tre klasser. Full upphovsrätt (*all rights reserved*), Vissa rättigheter reserverade (*some rights reserved* med Creative Commons-licenser) och Fritt material, för det som är utslocknat eller av andra skäl publiceras utan skydd (fakta, föreskrifter mm). För att en sådan märkning ska fungera effektivt är det viktigt att den är tydlig, maskinläsbar och gärna injicerad i datafilerna så att den alltid automatiskt följer med.

Ett efterföljansvärt exempel är Brooklyn museum i USA. Från och med januari 2010 har varje föremål i deras öppna databas en tydlig uppmärkning av rättighetsstatus, och länkning till mer exakt information om hur materialet kan användas. Museet bjuder också in sina användare att bistå med ytterligare upplysningar om upphovsmän, rättelser och andra råd. På det viset försöker man lägga grunden för en dialog som förhoppningsvis ska leda till klarare och mer användbar rättighetsinformation på webbplatsen.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Jfr Hoorn, s7

¹⁵⁸ Jfr Bodin, s3

¹⁵⁹ Hoorn, s7

¹⁶⁰ Bernstein. Samlingen finns på www.brooklynmuseum.org/opencollection

8.1 Alla rättigheter reserverade

Full upphovsrätt innebär att upphovsrättsinnehavaren (eller ett ombud för denne) avser att bevaka sina exklusiva rättigheter till materialet. Denna märkning kan alltså endast användas under materialets lagliga skyddstid.

För Riksantikvarieämbetet kan det gälla texter och bilder som myndigheten disponerar upphovsrätten för och vill sälja, t ex anställds arbete eller material inköpt med fulla rättigheter. Det skulle också kunna gälla material som hävdas upphovsrättsligt av en extern part (uppdragstagare, upphovsrätsorganisation, annan institution) och som Riksantikvarieämbetet alltså inte kan förfoga över fritt. Exempel på sådant material är de 467 bilder av svenska världsarvsmotiv som UNESCO äger rättigheterna till.¹⁶¹

8.1.1 Avtalslösningar

Paragraf 42 (URL) ger redan idag visst utrymme för licensavtal mellan användare och upphovsrätsorganisationer. Det är dock begränsat till enskilda artiklar, korta avsnitt och material som av säkerhetsskäl inte bör lämnas ut i original. Någon möjlighet att tillgängliggöra upphovsrättsligt skyddat material i större skala finns inte i den nuvarande lagen, utan i så fall krävs tillstånd från rättighetshavaren i varje enskilt fall.

Kungl. Biblioteket har tillsammans med bl a övriga nordiska nationalbibliotek drivit på för att få en ändring till stånd. De jämför med situationen i t ex Danmark och Norge där samlande paraplyorgan på upphovsrättsområdet (CopyDan resp Clara) möjliggjort avtalslicensiering för bred massdigitalisering och öppet tillgängliggörande. Enligt KB är de nuvarande reglerna i Sverige alltför snäva och man ser med oro på hur detta hämmar bl a bibliotekens möjlighet att möta behoven inom forskning och utbildning. Samma inställning finns på central nivå inom EU. Syftet med Europeana, som initierades 2001, är att lyfta fram medlemsstaternas kulturarv och göra det gränsöverskridande och kostnadsfritt publikt tillgängligt. Rådsmöten har uppmanat medlemsstaterna att investera i digitalisering och främja avtalslösningar mellan upphovsmän och användare i syfte att främja digitalisering och tillgängliggörande. Det är alltså tydligt vart EU vill komma.

Den upphovsrättsutredning (Ju 2008:07) som väntas lägga sitt slutbetänkande i januari 2011 fick sommaren 2009 tilläggsdirektiv rörande just avtalslicenser (Dir 2009:65).¹⁶² Utredningens grunduppdrag är att se över upphovsrättslagen med särskilt fokus på bestämmelserna om övergång av rättigheter och vissa frågor om avtalslicenser. Tilläggsdirektivet, som ska rapporteras i början av april 2010, handlar om huruvida upphovsrättslagen bör ändras för att

¹⁶¹ Samtal med Anna Boman 20091009

¹⁶² Rörande upphovsrättsutredningen se www.opengov.se/govtrack/dir/2009:65

underlätta för bibliotek och arkiv att digitalisera och tillgängliggöra upphovsrättsligt skyddade verk, om en generell avtalslicens bör införas, och hur man i så fall kan säkerställa att de ersättningar som betalas till en organisation på grundval av avtalslicenser kommer rättighets-havare, särskilt de som *inte* företräds av organisationen, till del.

Förespråkarna för ett sådant nytt licenssystem hoppas att det ska lösa problemen med individuell klarering inför massdigitalisering och även, i förbifarten, omintetgöra låsningarna kring orfant material (se ovan avsnitt 6.3.4).¹⁶³ De mer skeptiska undrar var pengarna ska tas och på vilket sätt systemet ska kunna säkra den publika tillgången till otryckt material av litet ekonomiskt värde. Det finns också en oro kring vilken eller vilka organisationer som ska få förtroendet att hantera licenserna, och många obesvarade frågor om hur dessa organisationer på ett rimligt sätt ska kunna företräda icke-medlemmar.

Upphovsrättsorganisationerna är redan idag intresserade av att sluta övergripande ramlicenser med myndigheter och andra som förvaltar och webbpublicerar upphovsrättsskyddat material. T ex har BUS under hösten 2009 kontaktat Riksantikvarieämbetet för att erbjuda formaliserade nollavtal rörande de tumnagelbilder som syns i Kringla-gränssnittet (läs: data skördade från andra informationsförvaltare) och som eventuellt skulle kunna visa några bildkonstverk som är under BUS beskydd. Dock skulle en sådan överenskommelse, enligt det första förslaget, fortfarande kräva särskilda överenskommelser för varje tänkbar sekundär-användning av materialet. Det skulle hämma den fria användbarheten på ett för myndigheten oacceptabelt sätt och Riksantikvarieämbetet för nu fortsatta samtal med BUS i syfte att hitta en balanserad överenskommelse.

8.2 Vissa rättigheter reserverade

I myndighetens arkiv finns mängder av material som Riksantikvarieämbetet inte *kan* publicera helt fritt eller inte *vill* publicera med full upphovsrätt. Hit kan räknas allt som bör vara så lätt som möjligt att använda för t ex undervisning och skolarbeten, släktforskning eller studie-cirklar i lokalhistoria. Det finns en stor potential för mer aktiv användning, men den hålls tillbaka av bl a de komplicerade prislisorna och användarvillkoren i nuvarande system.

För att göra källorna inte bara så tillgängliga som möjligt, utan också maximalt brukbara, behöver Riksantikvarieämbetet ett enkelt sätt att märka upp material för olika typer av accepterad, tillåten och önskvärd användning. Det måste göras med stöd i lagen om upphovsrätt, och det enklaste och mest vedertagna system som idag finns är licensiering med Creative Commons (CC).¹⁶⁴

¹⁶³ Samtal med Kjell Nilsson 20091119

¹⁶⁴ För ytterligare information se www.creativecommons.se

Det finns flera exempel på kulturinstitutioner som använder CC-licensiering. I Sverige står Stockholms stads arkiv och bibliotek precis i begrepp att märka upp sina material med CC, och Historiska museet är redan där. Internationellt finns systemet, som redan nämnts ovan, på bl a Powerhouse museum i Australien, Brooklyn museum och Prelinger Archive i USA. Tyska Bundesarchiv har lagt upp 100 000 fotografier med CC-licens på Wikimedia Commons och British Museum använder licensen i sitt Portable Antiquities Scheme. Bland användare utanför kulturarvssektorn kan nämnas Google, Flickr, mediaföretag som Al Jazeera och politiska organ som Obamaadministrationen i Vita huset. Licenserna används i många länder och har också prövats i domstol, bl a i Nederländerna och Spanien.

CC-licenserna är baserade på upphovsrätten, och kan användas när en upphovsman - eller annan rättighetsinnehavare - vill göra det lätt för andra att sprida, använda och återanvända ett material. De kan minska transaktionskostnaderna och uppmuntra till vidgat bruk utan att kräva särskilda tillstånd för varje enskild användning.¹⁶⁵ I stället ger de ett slags generellt förhandstillstånd, ett *carte blanche*, för vissa typer av användning. Man kan välja att CC-licensiera ett material på fyra möjliga villkor.

Attribution (BY) Erkännande

Användaren måste ange upphovsmannen, verkets namn och den licens som gäller för verket.

No Derivative Works (ND) Inga bearbetningar

Verket får inte bearbetas, enbart kopiering och spridning av det ursprungliga verket är tillåtet.

Noncommercial (NC) Icke-kommersiell

Användning av verket får endast ske i icke-kommersiella syften. Verket får inte säljas eller användas i kommersiella sammanhang.

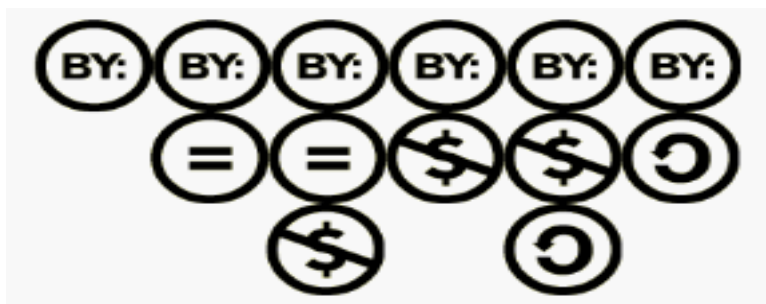

Share Alike (SA) Dela lika

¹⁶⁵ Creative Commons, s14f

Varje verk som skapas genom bearbetning av ett licensierat verk får spridas men endast under samma villkor som det ursprungliga verket.

Dessa val kan sedan kombineras till de sex olika licenser som utgör kärnan i CC:¹⁶⁶

Bara material som är under upphovsrättsligt skydd kan licensieras och bara den som disponerar rätten kan licensiera det. Samtliga licenser tillåter kopiering, distribuering, visning/ framförande (digitalt eller fysiskt offentligt) samt konvertering till annat tekniskt format. Licenserna gäller för alla användare i hela världen. De är royalty-fria, icke-exklusiva och gäller utan tidsbegränsning.

Ungefär två tredjedelar av alla CC-licenser på webben innehåller NC och den mest populära av alla är BY-NC-SA.¹⁶⁷ Men det är fullt möjligt att inom systemet tillgängliggöra material i ett format och för viss användning (t ex lågupplöst för icke-kommersiellt bruk) och samtidigt sälja det i annat format och för annan användning (t ex högupplöst för kommersiellt bruk).¹⁶⁸ Ur Riksantikvarieämbetets perspektiv bör emellertid eftersträvas så öppna och generösa licensieringar som möjligt.

8.3 Fria resurser

Fritt material finns av två sorter. Dels äldre material med utslocknad upphovsrätt, se ovan avsnitt 6.3.5, dels sådant som är fritt redan från början. Till det som aldrig kan upphovsrättskyddas räknas bl a nyheter, fakta och idéer, lagar och förordningar samt beslut, yttranden och informationsskrifter från myndigheter.¹⁶⁹ Till det som inte kan upphovsrättskyddas hör även motiv. Att Riksantikvarieämbetet äger vissa anläggningar (som Glimmingehus eller Visby ringmur) betyder alltså inte att myndigheten kan kontrollera när, hur eller av vem de avbildas.

¹⁶⁶ Se vidare Skolverket; s6 för en tydlig snitslad bana till rätt licens

¹⁶⁷ Creative Commons, s13 & s 17

¹⁶⁸ Hoom, s10

¹⁶⁹ Kulturrådet m fl, s8

För kulturinstitutionerna uppfattas det ofta som ett problem att det fria materialet i allmänhet helt saknar märkning, alternativt åtföljs av långa texter med mindre distinkta önskemål om källhänvisningar etc. Detta skapar hos användarna en ovisshet om hur materialet kan hanteras, och hos förvaltarna en viss ovilja att över huvud taget tillgängliggöra det. Man saknar ett enkelt sätt att markera att källorna är fria – men att man ändå gärna ser att upphovsman och förvaltande institution anges. Bl a vill man hindra att materialet tappar i trovärdighet och kontext, och motverka den snabba tillväxten av orfant material på webben.

Det finns inget lagstöd för att begränsa eller licensiera fritt material (det finns ju ingen upphovsrätt att skydda) men det skulle vara värdefullt för alla parter om en enkel standardiserad, flerspråkig och maskinläsbar märkning kunde etableras, helst i internationell samverkan.¹⁷⁰ Frågan har aktualiserats på flera håll, även internationellt i t ex Nederländerna och Storbritannien. "*Cultural heritage institutions can explore the possibility to develop a cultural heritage declaration to signal that work are in the public domain and that an institution takes up the responsibility to make the works available persistently.*"¹⁷¹ På banan finns redan PD-märkning (*public domain*) och CC0 (*CCzero*) som möjligen skulle kunna motsvara kulturarvssektorns behov.¹⁷² PD är dock utformat för upphovsmän som själva avstår sina rättigheter genom att lägga ut material i *public domain*, och är alltså inte så lämpligt för äldre utslösknat material.¹⁷³ En diskussion har initierats med bl a Europeana, British Library, Stockholms stad samt CC Sverige, Nederländerna, England och Wales.

¹⁷⁰ Samtal med Ann-Sofi Forsmark 20091104

¹⁷¹ Hoom, s62

¹⁷² Samtal med Mathias Klang 20091118

¹⁷³ Hoom, s46

9. Förslag och ytterligare frågor

9.1 Förslag

Riksantikvarieämbetet föreslås:

- anta policyskrivningarna i enlighet med avsnitt 4.
- ta fram en handlingsplan för implementering av policyn och ett system för uppmärkning (även av nytt material) som det i avsnitt 8 presenterade.

9.2 Ytterligare frågor

Riksantikvarieämbetet bör dessutom överväga att:

- omgående initiera en bred och öppen webbpublicering av de material som bedöms vara rättsligt okontroversiella, t ex sådant där det kan säkert fastställas att upphovsrätten är utslocknad eller där tydliga avtal finns om förbehållslöst överlättna rättigheter.
- sätta tydliga avsändare på de metadata som publiceras i myndighetens olika webbaserade system. Det är kanske omöjligt att göra retroaktivt, men åtminstone från och med nu borde nya uppgifter, tillägg och ändringar i data kunna loggas med en tydlig avsändare; RAÄ, personnamn, befattning, datum. (Jfr avsnitt 3.1)
- se över möjligheterna att möta det ökande behovet av onlinetillgängliga termlistor, ordförklaringar etc. Det är ett fält som lämpar sig väl för samverkan med andra aktörer på kulturarvsområdet och där många experter skulle kunna bidra med vederhäftiga uppgifter. Det är också ett fält där redan befintliga handböcker etc skulle kunna komma till stor glädje om de kunde överföras till öppen, digital form. (Jfr avsnitt 3.1)

- förtydliga varför myndigheten fortsatt döljer vissa uppgifter och material. Riksantikvarieämbetet kommer sannolikt att, av upphovsrättsliga skäl, tvingas helt dölja en del resurser eller visa dem i lågupplöst/litet format. Det kan behöva förklaras för användarna. Brooklyn museum etiketterar sina tumnaglar med en text i stil med "Varför är bilden så liten?" och den som klickar på en sådan etikett får förklaringen att objektet av upphovsrättsliga skäl inte kan visas i bättre kvalitet.¹⁷⁴ På det viset blir det begripligt för användaren varför det ser ut som det gör, institutionen slipper framstå som onödigt snål och hemlighetsfull, och har också chans att flagga för sitt intresse för klarering.
- utarbeta en checklista med tydliga kriterier till stöd för prioritering av vilka material som i första hand ska digitaliseras och tillgängliggöras. (Jfr avsnitt 3.2)
- ta ställning till om förvaltad material med full upphovsrätt och rimligt högt säljvärde eventuellt bäst kan säljas genom en professionell extern bildbyrå som Scanpix eller IBL Bildbyrå. (Jfr avsnitt 3.3)
- ta ny kontakt med Polisen och Svenska kyrkan i syfte att omförhandla 2000 års överenskommelse om offentliggörande av kulturarvsdata. (Jfr avsnitt 5.1)
- precisera incidentrutiner för en mer aktiv breddpublicering. Tydliga rutiner är en förutsättning för strategisk riskhantering och skademinimering i anslutning till en ny, offensiv publiceringspolicy. (Jfr avsnitt 5.2)
- initiera ett formaliserat samarbete med andra offentliga aktörer som kan förväntas ha ett gemensamt intresse i att företräda medborgarnas/användarnas behov och intressen i den samhälleliga diskussionen om bl a upphovsrätt. (Jfr brittiska *Strategic Content Alliance*, avsnitt 6.3)
- eventuellt förtydliga säkrandet av sina ekonomiska rättigheter till nyproducerad text av anställda respektive arvoderade skribenter. Ett sådant klagörande, förslagsvis som inslag i de standardavtal som skrivs med anställda och uppdragstagare, skulle underlätta framtida tillgängliggöranden av samma typ som Tidens tand (se avsnitt 3). Sådana avtal behöver inte vara exklusiva, avsikten är bara att säkra myndighetens rätt att använda text den finansierat. (Jfr avsnitt 7.2)

¹⁷⁴ Wythe

- utarbeta explicita kriterier för när det kan vara motiverat att ©-stämpla textresurser som myndigheten ger ut, och när det är bättre att använda annan licensiering.
- göra en mer djuplodande granskning av de textkällor som finns i arkivet. Materialet är svåröverskådligt och ojämnt digitalt registrerat. De olika samlingarnas status kan eventuellt behöva utredas ytterligare. (Jfr avsnitt 7.2)
- meddela tidigare anställda att deras bilder (och texter) kan komma att digitaliseras för att tillgängliggöras. (Jfr avsnitt 7.3.2)
- i arkivet spåra och se över befintliga avtal för de material som producerats av externa upphovsmän, eller överförts från andra organisationer, och som idag förvaltas av myndigheten. Det skulle vara värdefullt om myndigheten kunde uppgradera dessa till fulla ekonomiska rättigheter genom ett enhetligt mallavtal som ersätter de gamla. Vad myndigheten behöver är emellertid inte exklusiva rättigheter, utan bara rätt att förfoga över det material den förvaltar. (Jfr avsnitt 7.3.3)
- successivt märka upp orfana bilder, åtminstone i samband med eventuell överföring till digital form, på något vis som gör det lättare att stegvis släppa dem fria då de passerar 50-årsstreck. (Jfr avsnitt 7.3.4)
- upprätta en intern checklista för *rimlig* efterforskning av okända upphovsmän och rättighetshavare. (Jfr avsnitt 7.3.4)
- fullfölja den process som initerats i samverkan med internationella parter rörande en ny märkning av fria resurser med pd/CC0 eller liknande. (Jfr avsnitt 8.3)

10. Kontakter

Under projektperioden har projektledaren deltagit i en del seminarier och konferenser med inriktning på kulturarv, webb och upphovsrättsfrågor;

Historisk bildbyrå	arr: ABM-centrum
Sociala medier, bättre sent än aldrig	arr: ABM-centrum
Lawrence Lessig på Riksdagen	arr: KB, Miljöpartiet och Carl Sigfrids
Upphovsrätt och webbpubl - dialogen fortsätter	arr: ABM-centrum
COUNTER-seminarium	arr: Uppsala universitet
Digital Strategies in Heritage (DISH)	arr: Erfgoed Nederland
Digitaliserad kultur för alla	arr: Handisam och Handikapprörelsen

Projektledaren har även, för enskilda samtal, träffat centralt placerade experter med erfarenhet av frågorna både inom och utom myndigheten;

Ahlbom, Katinka	Kungl Bibl
Björk, Lars	Kungl Bibl
Blomqvist, Malin	RAÄ If
Boman, Anna	RAÄ Arkiv och bild
Carlström, Johan	RAÄ Iu
Chan, Seb	Powerhouse museum, Sydney
Dahlén, Marianne	Uppsala universitet
Dahlgren, Anna	Nordiska museet
Durán, Ana	Kungl Bibl
Ekdahl, Catharina	Sveriges fotografers förbund
Elfström, Birgitta	RAÄ Sp
Eriksson, Annika	RAÄ Bibl
Forsmark, Ann-Sofi	Stockholms stadsmuseum
Furumark, Anna	Sveriges hembygdsförbund
Hartig, Kajsa	Nordiska museet & Fotosek
Hemmungs-Wirtén, Eva	Uppsala universitet
Ilshammar, Lars	Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek
Kennerstedt, Lars	RAÄ Arkiv och bild
Klang, Mathias	CC Sweden & Gbgs universitet
Larsson, Gun	RAÄ Bibl
Lundberg, Bengt A	RAÄ I

Nilsson, Kjell

Nordlander, Anne

Severin, Ingrid

Snickars, Pelle

Sterner, Karin

Söderström, Cecilia

Wranne, Lena

Kungl Bibl

Bild Upphovsrätt i Sverige

Stockholms stadsmuseum

Kungl Bibl

RAÄ If

Bild Upphovsrätt i Sverige

Arkitekturmuseet

11. Referenser

- Arkivförordningen (1991:446)
- Arkivlagen (1990:782)
- Bernstein, Shelley; Doing the Right Thing (blogginlägg på Brooklyn museum 20100112).
- Beslut om Policy för tillgängliggörande av Riksantikvarieämbetets bildsamlingar, Dnr 109-1900-2010 (20100629)
- Bjuhr, Rose-Marie; mail till Peter Krantz (20091111)
- Bodin, Ulf; Ny licensiering av SHM:s samlingsbilder, ett exempel på tillämpad öppenhet. Opublicerat paper (20091021)
- Boman, Anna; Intern skriftlig redogörelse. Exempel på fotografiskt material med olika upphovsrättslig status (20091019)
- Boman, Anna; mail till Johanna Berg (20091118)
- Boyle, James; Google books and the escape from the black hole (blogginlägg på The Public Domain 20090906)
- Bray, Paula; Flickr Commons - Open licencing and the future for collections, på Museums and the Web konferensen 2009
- Collections Trust et al: In from the Cold. An assessment of the scope of "Orphan Works" and its impact on the delivery of services to the public (UK april 2009)
- Creative Commons: Defining "Noncommercial" A Study of How the Online Population Understands "Noncommercial Use" (US sep 2009)
- Dagens Nyheter 20091217
- Dahlgren, Anna och Snickars, Pelle (red); I bildarkivet: om fotografi och digitaliseringens effekter (2009)
- Datainspektionen; Personuppgifter och Internet (2008)
- Europaparlamentets och rådets direktiv om vidareutnyttjande av information från den offentliga sektorn 2003/98/EG (20031117)
- The Europeana Public Domain Charter (20100301)
- Förordning (2007:1184) med instruktion för Riksantikvarieämbetet
- Gotlands tidningar 20091107
- Gottfridsson, Stefan, mail till Johanna Berg (20091118)
- Handlingsplan för incident på Riksantikvarieämbetets communitysajt Platsr, internt PM (133-770-2009)
- Hartig, Kajsa; Life Magazine + Google = Sant, i Fotosekretariatets kvartalsbrev 2008/4
- Hemmungs-Wirtén, Eva; När rätt blir fel – om upphovsrätt, kreativitet och kulturpolitik, i Kultursverige 2009: problemanalys och statistik (2009)

- Hoorn, Esther; Creative Commons Licences for cultural heritage institutions. A Dutch perspective (IVIR 2006)
- Jansson, Monika, mail till Johanna Berg (20100210)
- Journalistförbundets webbplats, 20091117
- Kelly, Brian; Empowering users and institutions at the cultural online conference 20091216.
- Krantz, Peter; Klart till halvklart – vem betalar för data? (blogginlägg på Opengov 20090914)
- Kulturmiljölagen (1988:950)
- Kulturministeriet i Danmark; Digitalisering af kulturarven – endelig rapport fra digitaliseringsudvalget (20090430)
- Kulturrådet, Riksutställningar & Statens konstråd; Får jag lov? Samtal om praktisk upphovsrätt (2006)
- Lag om fotografisk bild (1960:730)
- Lag om namn och bild i reklam (1978:800)
- Lag om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk (1960:729)
- Lag (1994:190) om ändring i lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk
- Nytt Juridiskt Arkiv 2008:309
- Offentlighets- och sekretesslagen (2009:400)
- Olsson, Henry; Upphovsrättslagstiftningen. En kommentar (Stockholm 2006)
- Patentlagen (1967:837)
- Personuppgiftslagen (1998:204)
- Regeringskansliet; Behandling av personuppgifter, Information om personuppgiftslagen (2006)
- Riksantikvarieämbetet, Brottsförebyggande rådet & Statens Kulturråd - Korsell & Källman (ed); Kulturarvsbrott (2008)
- Skolverket; Creative Commons – en guide för lärare (2009)
- SOU 2009:15 Kraftsamling! Museisamverkan ger resultat (särskilt bilaga 5)
- Springer, Michelle & Dulabahn, Beth et al: For the Common Good: The Library of Congress Flickr Pilot Project (US okt 2008)
- Stockholms stad, tjänsteutlåtande från SSA och SSM för dragning i kommunstyrelsen 20091119 (samt opublicerat underlag)
- Term Directive, Council Directive 93/98/EEC of 29 October 1993 harmonizing the term of protection of copyright and certain related rights
- Tidningen Expo 20090910 resp 20090917
- Tryckfrihetsförordningen (1949:105)
- Uppdragsbeskrivning, Projekt policy informationsmängder, Internt PM (20090827)
- Varumärkeslagen (1960:644)
- Wright, Richard; 2004 Annual Report on Preservation Issues for European Audiovisual Collections

Wythe, Deborah; Copyright is complicated resp Working guidelines for the copyright project
(blogginlägg på Brooklyn museum 20100113 resp 20100114)

Dessutom dokumentation från myndighetens arkiv; Arvode för överlåtelse 139-649-2009 rörande Rolf Salomonssons samling, Avtal om överlåtelse av fotografisamling 134-3114-1998 rörande Pål Nils Nilssons samling, Avtal – överenskommelse mellan RAÄ och Statens historiska museer (SHMM) i vissa administrativa frågor mm (101-2483-2005), PM 6/93 ATA Kostnader för Warmenius' samling diabilder, samt PM och dokument rörande samlingen efter Mårten Sjöbeck med dnr 4973/1954, 1013/1955, 1585/1955 och 1846/1957.